

RASPRAVA (Od početka godine do kraja kolovoza 2002.)

(Lea Bernašek, Miljenko Brkić, Ivan Čehok, Ćiril Ćoh, Nada Gosić, DŽevdet HadŽselimović, Luka Kladarić, Dubravka Kozina, Zoran Mihalina, Ninoslav Pirš, Milan Polić, Raul Raunić)

Prof. dr. sc. Milan Polić

Cijenjeni kolege etičari, profesori filozofije, nastavnici etike, pisci udžbenika i programa etike za srednje škole, savjetnici, stručni suradnici u školama i roditelji, kao uvod u raspravu koja će, nadam se, produktivno uslijediti, navest ću dio zahtjeva za financiranje projekta rasprave o nastavi etike u srednjim školama od 24. 11. 2001. godine:

4. OPIS PROJEKTA

4.1. Cilj – Ovim se projektom Želi istražiti i stručnoj, ali i široj, javnosti predstaviti koliko je nastava etike u srednjim školama u funkciji razvika filozofskog, dakle kritičkog mišljenja i posebno promišljanja etičke, odnosno moralne problematike, a koliko eventualno u funkciji ideološkog nadomjestka ili čak sekulariziranog oblika nastave vjeronauka.

4.2. Metode – Rasprava bi se vodila u dva dijela. Prvi dio rasprave trebao bi okupiti zainteresirane i kompetentne sugovornike s područja čitave Hrvatske i detektirati osnovne probleme u programima, ali i u nastavi etike u srednjim školama te iskristalizirati osnovne pristupe njihovim rješavanjima. Taj dio obavio bi se putem Interneta kao javna rasprava, da bude dostupna svim zainteresiranima, a kasnije, ako se za to pokaŽe potreba, dijelom i kao zatvorena rasprava (ali samo ako bi za to postojali zaista opravdani stručni razlozi). Potrebna infrastruktura za to već je osigurana.

Drugi dio rasprave bio bi organiziran kao dvodnevni skup dvadesetak glavnih nositelja rasprave iz prvog dijela, na kojem bi se pokušalo doći do nekih općeprihvatljivih, praktično primjenjivih rješenja.

4.3. Nositelji – U početnoj fazi razvoja projekta njegovi bi nositelji bili članovi uredništva časopisa *Metodički ogledi*, a s razvitkom projekta nastojalo bi se kao nositelje pridobiti istaknutije sudionike prvog dijela rasprave koji bi onda preuzeli ulogu uvodničara i kreatora prijedloga zaključaka.

4.4. Glavne teze – Iako je u ovako otvorenom projektu teško unaprijed oblikovati glavne teze, kao radna hipoteza ipak bi se mogla postaviti tvrdnja da se postojećom nastavom etike u srednjim školama podupire nastava katoličkog vjeronauka.

4.5. Očekivani rezultati – Pokaže li se radna hipoteza bar djelomice točnom, bio bi to znak da se HFD mora snažnije angažirati u obrani autonomnog mišljenja.

4.6. Nacrt strategije utjecanja na kreatore prosvjetne politike – Već u prvom dijelu realizacije projekta izvršio bi se snažan utjecaj na stručnu javnost, ali i javnost uopće, a onda preko nje i na kreatore prosvjetne politike. (O mogućnosti i vrijednosti internetskih rasprava svjedoči i upravo izašla knjiga *Razgovori o nasilju nad djecom* u nakladi Društva naša djeca – Pula i Gradske knjižnice Pula koja je dio projekta MultiForum, a čiji je urednik Milan Polić, predlagач ovog projekta). U drugom dijelu realizacije projekta utjecaj na kreatore prosvjetne politike bio bi izvršen objavljivanjem rasprave i zaključaka u časopisu *Metodički ogledi*, ali i drugim dogovorenim oblicima lobiranja ili pritisaka na kreatore prosvjetne politike.

4.7. Nacrt strukture zaključaka – U zaključcima bi se ustanovilo a) postojeće stanje u programima i nastavi etike u srednjim školama, i ako se za to pokaže potreba b) način djelovanja HFD-a kao udruge i pojedinih njegovih članova pri realizaciji postojećih programa i u postojećim nastavnim uvjetima, te c) načini djelovanja na kreatore prosvjetne politike s ciljem izmjene nastavnih programa i uvjeta njihove realizacije, a u skladu s d) poželjnim stanjem.

5. AKTIVNOSTI – VRIJEME I MJESTO ODRŽAVANJA RASPRAVE

Prvi dio projekta realizirao bi se u razdoblju do kraja kolovoza 2002. godine za sve zainteresirane s područja Republike Hrvatske u virtualnom prostoru Interneta.

Drugi dio održao bi se tijekom rujna negdje u Istri.

6. SUDIONICI

U prvom dijelu realizacije projekta broj sudionika ne bi bio ograničen i u raspravu bi se mogli uključiti svi koji žele.

U drugom dijelu realizacije projekta izlučilo bi se dvadesetak sudionika rasprave koji bi najbolje reprezentirali pojedine pristupe problemu i načinu njegova rješavanja. Pri tome bi se nastojalo obuhvatiti škole sa što šireg područja Hrvatske.

7. SURADNICI – UVODNIČARI, MODERATORI I ZAPISNIČARI

Osim glavnog uvodničara, moderatora i zapisničara koji su određeni unaprijed, tijekom prvog dijela rasprave izabrat će se, među zagovornicima određenih pristupa, i drugi uvodničari i moderatori te supzapisničari.

**SVIM IZABRANIM SUDIONICIMA ZAVRŠNE RASPRAVE
DVODNEVNI BORAVAK I PUT BIT ĆE PLAĆENI, A NAJBO-
LJA IZLAGANJA BIT ĆE OBJAVLJENA U ČASOPISU *METO-
DIČKI OGLEDI*.**

Saznavši za ovaj projekt jedna kolegica i majka uputila mi je pismo sljedećeg sadržaja (imena u pismu sam promijenio):

»Poštovani prof. Poliću,

Po prirodi stvari nisu mi poznati programi nastave etike, iako sam čitala udžbenike koje nalazim zanimljivima. Kao pasivni promatrač u ulozu roditelja promatram već godinama kako vjeronauk briše sve pred sobom, barem u našoj stoljetnoj gimnaziji. Oko 90% učenika uključeno je u nastavu vjeronauka, a ostalih 10% sluša etiku ili od 120 učenika 108 za vjeronauk, a 12 za etiku u četiri paralelna prva ili druga razreda itd. (u školi je približno 700 učenika). Iz te perspektive ne može se niti govoriti o nastavi etike, a još manje o razvijanju kritičkog mišljenja i njenom utjecaju na učeničku populaciju.

Za mene je to krajnji užas, ali moram biti iskrena i ispričati vlastiti slučaj: najstariji sin Ivan bio je prva generacija koja je dobila etiku kao protutežu vjeronauku. Imao je sreću jer je dobio izvanrednog profesora. Svi smo bili zadovoljni. Međutim to je trajalo čini mi se 2 godine kada je prof. Horvat obolio i nikada se više nije vratio. Završilo je to njegovom smrću. U školi je postojao još jedan profesor koji je godinama »davio«

učenike svojom dosadom i intelektualnim mrtvilom ubijajući kod učenika svaki interes za svoju grupu predmeta bez obzira je li se radilo o sociologiji, filozofiji ili na kraju etici. Kako poznajem tog kolegu, nisam vjerovala u dugogodišnje sage o kvaliteti njegove nastave, iako se može naslutiti njegova usporena dinamika zbog problema sa sluhom. Čovjek je načitan, informiran, prepun znanja iz različitih područja, benevolentan, ali uvjerila sam se na vlastitim primjerima (Ivan i Marko) da nema nikakvog smisla za posao koji obavlja. Marko je na etici izdržao 2 godine, a zatim je prešao na vjeronauk iz čisto praktičnih razloga: budući je bilo malo učenika, nastava etike bila je prirepak rasporedu i nije imala svoje regularno vrijeme. Redovito se održavala kao predsat, ili neki dodatak iza nastave. To je učenicima predstavljalo napor, pa su, kako tko, prešli na vjeronauk. Kod etike je i ocjena bila u pitanju, jer osim dosade i nesnalaženja profesora, u radu nisu imali pravog usmjeravanja za neko slobodnije izražavanje i učenje o tome što etika zapravo jest. Ocjene su uglavnom bile 2 ili 3, rijetko više. Nasuprot tome, vjeronauk je garantirao veće ocjene i nastavni sat unutar redovitog rasporeda od 7 sati dnevno, što je bilo presudno za »bijeg« iz etike. Naša se kći automatizmom uključila u nastavu vjeronauka, iako s njim nema nikakve veze, ali niti problema. Ona se redovito čudi i smije »bedastoćama« koje se tamo upražnjavaju kao neki rituali molitve na koje ona nije navikla i slično (nisam zapamtila sve detalje koje zna pričati kada impresionirana dođe iz škole). Dok ovo pišem, pitala sam usput sinove za njihove komentare o etici. Marko je rekao da je etika zanimljivija od vjeronauka jer se tamo učilo i o različitim religijama i pitanjima, ali su okolnosti bile loše za taj predmet. Tu je i profesor koji već godinama »garantira« lošu ocjenu, pisanje referata u kojima učenici ne nalaze smisao, neinventivnu, izlagačku, monotonu nastavu od čega dobro informirani učenici bježe.

Vjeronauk koji »dobrovoljno« izabire 98% učenika osnovne škole već je u prednosti u odnosu na etiku. Tradicionalno orijentirani roditelji padaju u »ribarske mreže« koje podastiru vještici »ribolovci« nesputani moralom ili etikom. Oni suptilno ucjenjuju roditelje kršćanskim obredima koje djeca moraju proći pa je redovito pohađanje školskog i župskog vjeronauka u uzročno-posljedičnoj neraskidivoj vezi. Ako je i približno tako u drugim školama, s pravom se bojim da bi moral i etičnost zajedno s etikom mogli uskoro odumrijeti ne samo kao vrijednosti kojima težimo, već i kao riječi svakodnevnne uporabe.

Pitam se je li to što se zbiva s vjeronaukom i etikom slučajna ili osmišljena koincidencija. Pozdrav ...«

Kolegu sam zamolio za primjedbe i prijedloge u vezi uvoda. Njegovi vrijedni prijedlozi i primjedbe uglavnom se odnose na izvod iz zahtjeva za financiranje čiji originalni oblik ovdje ne bih mijenjao, ali navodim kolegini tekst, vjerujući da može pomoći produktivnosti rasprave:

- »1. Kod odredbe cilja projekta trebalo bi navesti još neke od ciljeva koji su u vašem pismu implicirani. Trebalo bi razriješiti i to što treba biti svrha nastave etike – da li samo, filozofsko odnosno kritičko, promišljanje etičke odnosno moralne problematike? Ne bi li ta nastava trebala biti i u službi stjecanja životnih vještina (nenasilno rješavanje sukoba, empatija, zajedništvo, kongruentna i učinkovita komunikacija, tolerancija, međusobno uvažavanje i suživot). Koliko su trenutno u njoj zastupljeni oblici koji stjecanje ovih vještina omogućuju (multi-medijski pristup, interakcija, obostrano uvažavajući razgovori, radionice, aktivnosti izvan škole kao što je briga za obespravljeni i nemoćni, reagiranje na nepravdu i nemoral, korupciju, »laktašenje«, aljkavost, neodgovornost). Istražiti koliko su nastava etike događa u zaista etičkom ozračju. Jesu li nastavnici koji etiku izvode osposobljeni za njene zahtjeve. Tko se, koliko i kako o njima brine. Da li ti nastavnici nekome odgovaraju (potresno je svjedočanstvo opisano u pismu koje ste priložili).
2. Glavne teze trebalo bi također proširiti u skladu s gornjim primjedbama
3. Očekivani rezultati – HFD trebao bi se snažnije angažirati ne samo u obrani autonomnog mišljenja, već također mišljenja i prakse koja je u službi stvaranja jedne zdravije, optimističnije i otvorenije duhovne klime, oslobađanja ljudskih potencijala učenika i profesora koji su u postojećoj nastavi (ne samo etike) nedovoljno iskorišteni. U tome bi trebalo angažirati ne samo HFD već i Ministarstvo, Zavod za školstvo, pisce udžbenika i sve profesore. Edukacija i formacija koju trenutno pružaju fakulteti nije dostatna.

Priloženo pismo potaknulo me na promišljanje odnosa nastave etike i nastave vjeronauka. Stoji ono što vi o tom odnosu kažete, ali ja bih dodao da je on i nezdrav. On stvara negativnu klimu. Ne bi li nastava etike (ali i vjeronauka) trebala pomoći u tome da se ljudi različitih svjetonazora međusobno bolje upoznaju. Mrzimo i izrugujemo ono što ne razumijemo, a ne razumijemo zato što nas takvom razumijevanju ne uči ni jedan ni drugi predmet.

Srdačan pozdrav«

Toliko za uvod. Više od mene tijekom rasprave.

TEHNIČKE UPUTE

Za one koji se još ne snalaze u tehnologiji MultiForuma dozvolite malu uputu. Želite li se uključiti u diskusiju morate se registrirati. Gore desno, ispod naslova MultiForum »kliknite mišem« na REGISTER. Nakon što ste pročitali upute, »kliknite mišem« na AGREE u dnu stranice. Na sljedećoj stranici morate popuniti prijavu. USER NAME je obavezan i tu upišite svoje ime i prezime te ako želite titulu (ukupno 24 znaka računajući i razmake; zadnji znak ne smije biti interpunkcija, a svi znakovi moraju biti engleske abecede; u tekstu slobodno rabite hrvatske znakove). Obvezno morate upisati svoj E-MAIL na koji ćete po ispunjenju prijave primiti svoj PASSWORD. Ostale rubrike popunite po želji, a u rubriku LOCATION upišite naziv i mjesto ustanove u kojoj radite. Zatim »kliknite mišem« na SUBMIT REGISTRATION.

Za sudjelovanje u diskusiji »kliknite mišem« na POST REPLY u dnu stranice na kojoj je diskusija. Zatim upišite svoj USER NAME i PASSWORD. Ako želite, odaberite ikonicu i u predviđeni prostor upišite vaš prilog diskusiji. Zatim »kliknite mišem« na SUBMIT REPLY i to je sve.

Tekst možete prethodno pripremiti u *Wordu* i pomoću *Paste – Copy* prebaciti u okvir na MultiForumu (u tom slučaju tekst u *Wordu* pišite bez korištenja poravnanja, tabulatora, kurziva, bolda i sličnih naredbi karakterističnih za *Word*).

Trebate li pomoć, bez oklijevanja se obratite na e-mail multiforum@ekologija.net

Mr. sc. Dubravka Kozina

1. Predmet etika otvorio je svojim pojavljivanjem na školskoj sceni prostor mogućnosti odgoja učenika u dobi koja je našem školstvu (između 14. i 18. godine) potpuno zanemarena.
2. Sve je više teoretičara (Lipman, Ekhehard, Martens, Freese) koji govore o potrebi filozofiranja kao općeg promišljanja vrijednosti i normi te osnaživanja smišljenog vođenja Žvota. Etika bi mogla biti poticaj mišljenju i potrazi za smislom.
3. U vremenu geometrijske progresije nasilja, oslonac djeci i školskom sustavu u cijelosti, mogli bi pružiti etika i drugi humanistički i društveni predmeti koji bi trebali osmišljavati i predavati profesori svjesni

potreba i opasnosti vremena i prostora u kojem Žive, profesori koji se nisu izgubili u labirintu besmisla svakodnevice i svoje poduke, što se često očituje kroz njihovo grčevito vezivanje uz programe, faktografiju i ocjenjivanje.

4. Naš obiteljski zakon stigao je kasno i nije cjelovit, a različite inačice zakona o školstvu ne predstavljaju bitne pomake u poimanju cjelokupnog sustava i njegovih odgojnih ciljeva. Prostor neučinkovitosti zakona i instrukcija premošćuju humanitarne udruge građana koje pružaju oslonac djeci i roditeljima. Etika može ukazivati na potrebu i smislenost građanske inicijative i angažmana u stvaranju demokratskog okruženja.
5. Duhovno nasilje može se u školama, ako ne već kod kuće, ograničiti etičkim kodeksom namijenjenim profesorima. Etički kodeks namijenjen profesorima obvezivao bi ih (poput Henntigove »Sokratove prisege«) na visoko profesionalni pristup svome pozivu.
6. Etička argumentacija ne bi smjela biti svojstvena samo pojedinačnim predmetima (hrvatski, filozofija, etika, sociologija, vjeronauk i dr.), nego bi etičke implikacije morale postojati u školskoj i nastavnoj strukturi (Tremel).
7. Etika bi morala biti predmet koji nadilazi druge predmete i objedinjuje ih (Breun). Treba se prevladati »predmetni rasizam« i »predmetna ekskluzivnost«, što je moguće učiniti stvarajući i razotkrivajući dobro promišljeni kurikulum i mjesto svakog predmeta u njemu.
8. Etika mora uvoditi u svijet svakodnevnoga i biti orijentacijsko znanje, znanje koje budi uspavanu svijest i svijest u vremenu koje se prepušta nemilosrdnosti i nasilju svih oblika.
9. Uzimajući u obzir da se mladi sve prije odazivaju »pjevu sirena« besmisla koji ih zavodi najrazličitijim više ili manje opasnim dražma za sva njihova osjetila, uloga nastavnika i nastave etike kao i drugih humanističkih i društvenih problema bila bi da probude uspavanu znatiželju, čuđenje i ambiciju za otkrivanjem smisla postojanja.
10. Učenici kroz etiku moraju učiti misliti i shvaćati odgovornost mišljenja i djelovanja. Etika bi sve više morala postajati »radionicom budućnosti«.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Cijenjene kolege i kolegice, sudionici rasprave o nastavi etike u srednjim školama, pozdrav svima koji su se već uključili ili će se uključiti u raspravu.

Pripala mi je dužnost moderirati ovu raspravu koje je, eto, već započela. Nakon uvodnih riječi o mogućim ciljevima, glavnim tezama, metodama, sudionicima rasprave, nakon jednog vrijednog svjedočanstva – pisma jedne majke o iskustvu nastave etike i vjeronauku koju su pohađala njena djeca, kolega Polić je citirao moje primjedbe i nove prijedloge. U trenutku dok sam pisao te primjedbe i prijedloge još nisam bio spreman preuzeti ulogu moderatora jer sam čekao Skup nastavnika etike (u organizaciji Zavoda za unaprjeđenje školstva 11. 01. 02. pod vodstvom prof. Nataše Vulić) gdje se raspravljalo upravo o novim programima. Smatrao sam da bez uključivanja diskusija i zaključaka tog skupa naša rasprava ne bi mogla biti dobro utemeljena.

Na skupu je dr. Ante Čović izložio koncepciju novog programa nastave etike. Pročitao je pismo Hrvatskog filozofskog društva Ministarstvu u kojim se predlaže inicijativa za izradu novog programa. U obrazloženju inicijative navode se zaključci Okruglog stola o problematici nastave etike (Zagreb, 9. lipnja 2001.) Zbog preglednosti klasificirat ću ih u četiri točke, ne mijenjajući tekst kolege Čovića.

1. Ključni nedostaci postojećeg programa su nejasan karakter i uloga predmeta, što se među ostalim očituje u neskladu naziva i sadržaja predmeta, dominacija religijskih sadržaja i pristupa, što dovodi u pitanje proklamiranu alternativnost vjeronauku;
2. Novi nastavni program morao bi stoga biti artikuliran s pozicija etike kao filozofske discipline, što nikako ne prijeći uspostavljanje perspektiva i relacija prema drugim duhovnim područjima i disciplinama;
3. Novi nastavni program također bi trebao biti dosljedno izgrađen na laicističkim osnovama. U tako postavljenim okvirima pozitivno moralno nasljeđe svjetskih religija može doći do punog izražaja
4. U novi nastavni program mora biti uključena bioetika kao nova pluri-perspektivna disciplina, nezaobilazna za orijentaciju pojedinca i čovječanstva u uvjetima suvremenog prijeloma svjetskih civilizacijskih epoha.

Slijedili su prijedlozi za nastavu etike za pojedine godine učenja. Dali su ih članovi Povjerenstva za izradu programa: mr. sc. Dubravka Kozina, dr. sc. Tonči Matulić, prof. Nataša Vulić, mr. sc. Raul Raunić

Kolegica Dubravka Kozina obrazložila je program za prvu godinu (»Smisao i orijentacija u svakodnevnom životu«). Upozorila je na potrebu što manjeg opterećivanja učenika te dobi filozofskom literaturom. Ukazala je i na metodičke i didaktičke momente koji bi u nastavi ovog predmeta trebali biti prisutni. Ona je s jednom grupom nastavnika vodila seminare s tom temom, za što postoje i pisani tragovi u obliku skripti. Njezin bi nam

doprinos za ovaj aspekt problema bio veoma dragocjen. Inače, vjerujem da ste primijetili da se kolegica Kozina prva uključila u našu diskusiju. Pozdravljam ju i zahvaljujem na njenim interesantnim i dobro potkrijepljenim tezama o značaju nastave etike i pozivu nastavnika etike (i nastavnika uopće). Volio bih da ih imamo u vidu tijekom naše diskusije.

Kolega Tonči Matulić iznio je prijedlog nastavnih sadržaja za drugu godinu (»Čovjek u svijetu prirode«). Neki sudionici primijetili su kako bi takve i tako kvalitetno koncipirane sadržaje morali slušati svi učenici.

Kolegica Nataša Vulić predstavila je prijedlog programa za treću godinu (»Čovjek u krugovima zajedništva«). O tome kako bi trebalo artikulirati pojedine teme (moralnost kao pitanje, pojam mira i slobode; pojam pravednosti i prava), što bi moglo biti predmet plodne diskusije.

Na području izričito filozofske diskusije nalazimo se u prijedlogu programu za četvrtu godinu što ga je iznio kolega Raul Raunić (»Etika kao znanost univerzalnog« ili »Etika ili umijeće razboritog Žvljenja«). Filozofska polemika razvila se već tijekom same prezentacije. Bilo bi dobro da se ona nastavi i u MultiForumu. Tako bi se mogli uključiti i drugi, posebno autori udžbenika pisanih po starom programu.

Tekstovi svih ovih prijedloga članova povjerenstva, prijedlog okvirnog programa za nastavu etike u sve četiri godine kolege Čovića bit će uskoro dostupni na MultiForumu. Čekanje ovih materijala nikako ne bi smjelo usporiti tempo naše diskusije. Dobro došli!

Dr. sc. Nada Gosić

Poštovani kolege,

cijenim da bi u okviru rasprave o nastavi etike u srednjim školama trebalo razmotriti mogućnost uvođenja bioetike kao nastavnog predmeta u srednjim školama u Hrvatskoj. Aktualnim sadržajem, svojim ciljevima i metodama izvođenja nastave bioetika je danas samoj sebi otvorila put u srednjoškolsku i visokoškolsku nastavu. Razlozi uvođenja bioetike u srednjoškolsku i visokoškolsku razinu obrazovanja mogu se podijeliti u dvije skupine. Prva je vezana za reakciju javnosti na sve učestalije objavljivanje člana o nemoralnim pojavama i njihovim nosiocima u gotovo svim profesijama. Tako su se sve više iznosili primjeri nemoralnog odnosa liječnika prema pacijentima, pravnika koji su se uključivali u kriminalne radnje, inženjera i znanstvenika koji su skrivali podatke važne za javnu sigurnost, poslovnih ljudi koji su iskorištavali javnost svojim prijevarama, zatim su objavljivani rezultati istraživanja koji su svjedočili o neetičkim postupcima studenata na sveučilištima i učenika u srednjim školama. Druga je

skupina razloga vezana uz konkretnu spoznaju iz prakse. Riječ je o tome da sveučilišta i stručne škole svojom nastavnom djelatnosti nisu pripremale studente i učenike za profesionalne moralne dileme i suočavanja s etičkim problemima s kojima će se u svojoj praksi susretati zbog stalno rastuće specijaliziranosti i primjene novih tehničko-tehnoloških postignuća.

Ne skrivajući svoja uvjerenja i zabrinutost da ti razlozi, kao i sve ono što se događa ispred škola, u školskim dvorištima, neposredno u učionicama, studentskim dvoranama i laboratorijima, izravno utječe na one koji kroz njih prolaze, u brojnim javnim raspravama isticani su zahtjevi da se u školske sustave uvede nastavni predmet koji bi svojim sadržajem utjecao na osposobljavanje učenika za samostalno, odgovorno i stvaralačko donošenje etičkih odluka u Životu i profesionalnom djelovanju.

S tim razlozima usko su povezani i dodatni argumenti za bioetičku nastavu. Oni su definirani kao »vanjski pritisak« i očekivanje javnosti da će se oni koji završe to obrazovanje bolje ponašati na poslu, zatim, kao zahtjev da se u toj nastavi odrede temeljne moralne dileme u budućem profesionalnom radu te kao potreba da se »tehničke i stručne« komponente obrazovanja »osvježe« temama društvenih i humanističkih znanosti koje utječu na oblikovanje karaktera.

Navedenim razlozima koji su itekako aktualni i u našoj stvarnosti želim samo potaknuti razmišljanja o uvođenju takvog predmeta u naše srednje škole. U daljnjoj raspravi govorila bih o karakteru tog predmeta.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Zahvaljujem kolegici Gosić na uključivanju u diskusiju o nastavi etike u srednjim školama. Postavio bih joj nekoliko pitanje. Najprije bih podsjetio da se novim nastavnim planom predviđa nastava bioetike u drugom razredu srednje škole. Konceptiju programa predložio je kolega Tonči Matulić, jedan od naših najeminentnijih stručnjaka na tom području i predavač te discipline na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Drži li možda kolegica Gosić da jedna godina nastave tog predmeta ne bi bila dostatna? Na Skupu nastavnika etike bilo je onih koji su se suprotstavili ovim novopredloženim nastavnim sadržajima. Vjerojatno se radi o neinformiranosti i nedovoljnom poznavanju. Zato je tekst kolegice Gosić dragocjen kao informacija, kao poticaj za daljnje informiranje i proučavanje. Molio bih da nam iz istih razloga malo podrobnije objasni pojam bioetike posebno u odnosu na etiku, da nam izloži što bi kao nastavni predmet obrađivala bioetika, a nije obuhvaćeno etikom.

Dr. sc. Nada Gosić

Poštovani kolega Čoh, zahvaljujem se na vašim pitanjima i dajem sljedeće odgovore:

Izražavam osobno zadovoljstvo inicijativom za uvođenju bioetike barem u jednoj školskoj godini. Kažem, barem jednoj, budući da je sudbina sadržaja bioetike takva da se on obogaćuje i uslođnjava gotovo svakodnevno. Slažem se s Vašim mišljenjem da nedovoljno poznavanje bioetike kao znanosti može dovesti, kako do nerazumijevanja samog sadržaja bioetike, tako i do otpora njezinom uvođenju u srednjoškolsko obrazovanje. A, sada nešto o bioetici. Sam termin skovao je 1971. god. Van Rensealer Potter, inače biokemičar i onkolog sa Sveučilišta Wisconsin (umro, 6. 9. 2001.) u svom djelu *Bioethics – Bridge to the Future*. U tom svom djelu Potter za bioetiku kaže da je ona »znanost ravnoteže između čovjeka i prirode i most prema budućnosti čovječanstva«. Od vremena u kojem je nastala pa do danas, riječ bioetika poprimila je različita značenja, počevši od shvaćanja bioetike kao profesionalne etike u medicini, do globalne bioetike i bioetike kao ljubavi prema Žvotu (Macer, 1998). Bioetika je i znanost koja je u svojih trideset godina postojanja, upravo zbog stalno rastućeg sadržaja doživjela i dva izdanja enciklopedije. Zbog svog nastanka u području medicine u početku je prihvaćena kao medicinska etika i kao takav je nastavni predmet uvedena na medicinske fakultete. U rješavanje problema koje je proizvodila promjena visokorazvijene medicinske tehnike i tehnologije, koje zbog njihove prirode, budući da nadilaze granice medicine, nisu mogli riješiti sami medicinski znanstvenici i stručnjaci, počeli su se uključivati filozofi, teolozi, pravnici, etičari, socijalni radnici, a zbog sve učestalijih upita javnosti i politolozi, novinari i političari. Tako je otvoren put bioetici na fakultete društvenih i humanističkih znanosti gdje se obrazuju te profesije. Uz to upotreba suvremene tehnike i tehnologije i njihovih postignuća u brojnim područjima ljudskog Žvota, stvorila je brojne posljedice i otvorila pitanja sveukupnog ljudskog Žvota, od samog nastanka Žvota, održavanja te na koncu smrti i umiranja.

Zato bioetika danas, uz brojna moralna pitanja medicine i zdravstva, obuhvaća moralna pitanja ekologije, populacijske politike, zaštite svih vidova Žvota, socijalne etike, etike u proizvodnji hrane te moralne poglede na sveukupne posljedice koje na ljudski Žvot proizvodi i stvara znanstveno-tehnološki razvoj i napredak. Iz svega toga mogu se izvesti sadržaji bioetike primjereni srednjoškolskom uzrastu i specifičnostima struka i za-

nimanja. Nezaobilazni dio svega toga je profesionalni, poslovni i kulturološki kontekst komuniciranja.

Izučavajući nastavne sadržaje bioetike mogu reći da bioetika svojim sadržajem i interdisciplinarnim pristupom omogućava takvu koncepciju nastavnog sadržaja kojom bi u njegovom općem dijelu bila obuhvaćena sva zanimanja i profesije u srednjim školama i na fakultetima, dok bi u posebnoj dijelu bila iskazana specifična profesionalna i moralna pitanja s kojima će se suočavati svaka od tih profesija i zanimanja u budućem dijelovanju. Na toj ideji nastao je i »Riječki model bioetičke edukacije« zbog kojega smo vrlo često pozivani na međunarodne i svjetske bioetičke skupove te traženi da o njemu pišemo. Osobno mislim da bi izvođenje nastave moglo biti takvo da se opći dio programa realizira u nižim razredima, dok bi profesionalni dio mogao biti prezentiran u višim razredima. Kako naši učenici već od samog početka imaju praktičnu nastavu, mogu nam biti vrijedni sugovornici u nastavi od samog početka. To mogu svjedočiti i vlastitim iskustvom u radu sa srednjoškolskim učenicima.

S kolegom Matulićem vrlo uspješno surađujem kao voditeljica kolegija Medicinska etika i bioetika na Medicinskom fakultetu u Rijeci te znajući njegove stavove o bioetičkoj edukaciji, mogu izraziti svoje osobno zadovoljstvo što je upravo on predlagač koncepcije programa bioetičke edukacije.

Pozdravlja Vas Nada Gosić.

Raul Raunić, prof.

JE LI ŠKOLSKO POUČAVANJE U MORALNOM ODGOJU INDOKTRINACIJA I MANIPULACIJA?

Poštovani kolegice i kolege! Pozdravljam sjajnu zamisao o raspravi posredstvom Interneta. Nakon što smo na seminaru nastavnika filozofije 10. siječnja upozorili na vidove *cyber*-kulture koji osiromašuju komunikaciju, nadam se da će ova naša rasprava, među ostalim, pokazati i neke prednosti virtualnog prostora. Poglavitito tu mislim na otvorenost i demokraciju rasprave te dalekosežnost individualnih inicijativa.

U raspravu bih se uključio naslovnim pitanjem. Moj je odgovor jednoznačno niječan. Svakako da postoje manipulacije koje pokušavaju uzeti oblik moralnog odgoja, kao što postoje oblici moralnog odgoja koji neosvijesteno prerastaju u indoktrinaciju i manipulaciju. Ni jedna ljudska djelatnost, međutim, nije prirodno imuna na manipulaciju.

U kontekstu naslovnog upita skicirao bih dva potpitanja:

1.) Je li moralni odgoj potreban i svrsishodan dio poučavanja?

2.) Što razdvaja moralni odgoj od indoktrinacije i manipulacije?

AD. 1. Uvjeren sam da je odgovor na prvo pitanje potvrđan. Ne vjerujem u ideju robinsonskog oblikovanja moralnog identiteta osobe. Po mojem sudu nije pitanje postoje li posredovanja u moralnom razvoju, nego je pitanje o kakvim se posredovanjima radi i kakva im je narav. Legitimnost školskog poučavanja u moralnom odgoju počiva na njegovoj svrsi. Riječ je o potrebi razvoja i njegovanja etičkog motrišta u moralnom identitetu osobe. Etičko motrište treba omogućiti osobi refleksiju njezina moralnog iskustva. Etičko se motrište po naravi stvari razlikuje od pragmatične kalkulacije, religijskih uporišta, pravnog stajališta, estetičkog vidokruga, tradicionalizma, ritualizma, kampanilizma i drugih oblika osobnih i posebnih privrženosti. Bit je etičkog motrišta da putem strategija poopćivanja pruži načela razboritog opravdanja odlučivanja i djelovanja.

AD.2. O razlici između moralnog odgoja i indoktrinacije i manipulacije možda se može razmišljati i na tragu sljedećih pitanja:

- 1.) Promiče li moralni odgoj najbolje moguće interese učenika, ili pak drugi interesi imaju prvenstvo?
- 2.) S tim je u vezi i pitanje postavlja li moralni odgoj učenika u poziciju svrhe ili sredstva?
- 3.) Jesu li programski sadržaji moralnog odgoja utvrđeni u javnoj demokratskoj proceduri; jesu li korespondentni sa suvremenim stručnim, didaktičkim i izvedenim dostignućima; jesu li verificirani u, što je moguće većem broju, stručnih udruga i tijela?
- 4.) Jesu li nastavni sadržaji moralnog odgoja racionalno potkrijepljeni i obrazloženi populaciji kojoj se obraćaju?
- 5.) Dopuštaju li nastavni programi, sadržaji i metode rada provjeru utemeljenosti, logičke dosljednosti i uvjerljivosti podastrih tvrdnji?
- 6.) Prevladavaju li metode citiranja autoriteta ili pokušaji racionalnih objašnjenja?
- 7.) Dopuštaju li nastavni sadržaji i metode mogućnost kritičkog odmaka i protuargumentacije – primjerice metodom *pro et contra*?
- 8.) Poštuju li nastavni programi pluralizam razboritih koncepcija dobrog života?
- 9.) Priznaju li nastavni programi pravo na različitost i drukčije vrijednosne orijentacije?
- 10.) Jesu li nastavni programi i sadržaji dovoljno opći da poštuju prostor i pravo na moralno samoodređenje osobe?
- 11.) Jesu li nastavni sadržaji aktualni, izazovni i primjereni moralnom iskustvu učenika?

- 12.) Postoji li sustavno praćenje i empirijski pokazatelji uspješnosti nastavnog predmeta? Koliki su domašaji argumentiranih inicijativa?
- 13.) Postoji li mogućnost alternativnih nastavnih programa i udžbenika?

Zasigurno da time nije iscrpljena lista svih kontrolnih mehanizama koji bi pojmovno trebali razdvojiti školsko poučavanje u moralnom odgoju od indoktrinacije. Utješno je i ohrabrujuće, što je nastavnikova riječ ipak posljednja. Temeljni sistemski preduvjet pak, za održavanje navedene distinkcije, jest kontinuiranost i otvorenost rasprava.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Cijenjeni su kolege iznijeli niz zanimljivih zapažanja i postavki veza-nih za nastavu etike. Dakako, bit će zanimljivo čuti i nova zapažanja i postavke. Čini mi se, međutim, da bi rasprava o nastavi etike u srednjim školama trebala prije svega razjasniti što etika, i nastava etike (primjerno pojmu etike) može i treba biti, s jedne strane, i što ona trenutno stvarno jest, s druge strane.

Raul Raunić, prof.

ŠTO TREBA BITI METODIČKO UPORIŠTE NASTAVNOG PREDMETA ETIKA?

Odgovor na postavljeno pitanje ponajviše ovisi o svrhama i očekivanjima koje pred nastavni predmet postavljamo. Ako je svrha nastavnog predmeta da potakne religijsku socijalizaciju, ili čak resocijalizaciju, onda je teološki i eklesiološki pristup nedvojbeno u prvome planu. Ako je pak, svrha predmeta da upozna učenika s mnoštvom religijskih kultura, onda je antropološki i kulturološki pristup najprimjereniji. Usput rečeno, takav je pristup učenicima relativno zanimljiv, djelomice i zato što je nastava geografije svedena na prirodnu geografiju i ekonomsku geografiju, a kulturna geografija je neopravdano zapostavljena. Ako je krajnja svrha nastavnog predmeta moralna socijalizacija, onda odgovara pedagoški, sociološki i psihološki pristup.

Postavimo li, međutim, pred nastavni predmet i zadaću kritičke refleksije moralnog iskustva, filozofski je pristup neizbježan. Jedino se takvim pristupom, na koncu konca, i opravdava naziv predmeta. Filozofski pristup, međutim, nije čarobna riječ koja rješava problem, nego tek otvara drugu razinu problema – kakav filozofski pristup?

Držim da didaktički obziri i svrhe postavljaju pred filozofski pristup u nastavi etike i dodatne zahtjeve:

- 1.) potrebno je da filozofski pristup bude utemeljen u danas relevantnim filozofskim pozicijama, sposobnim da osvijeste i reflektiraju moralne probleme suvremenog svijeta. Etičke teorije, naime, nisu izvanpovijesne kategorije sposobne da izvankontekstualno i s jednakom snagom refleksije, promišljaju probleme svih povijesnih epoha.
- 2.) potrebno je da nastavni programi i udžbenici budu jasni i razgovijetni te nadasve logički dosljedni, koherentni i racionalno uvjerljivi.
- 3.) filozofski pristup treba biti filozofski, ne po nositeljima – filozofima profesionalcima, ne po ekskluzivnim filozofskim temama i isključujućem žargonu autentičnosti, nego po refleksivnoj općosti i racionalnoj argumentaciji. Opravdanje etičkih tvrdnji ne može počivati na metafizičkim autoritetima, pa ni na autoritetima filozofa, nego jedino na uvjerljivim argumentima, koje racionalna osoba nema razloga odbaciti. Filozofski pristup, nadalje, ne smije biti isključivo autoreferentan. Etičke teorije ne smiju samozadovoljno progutati moralne probleme i postati jedinom referentnom točkom daljnjeg istraživanja. One trebaju uvažavati moralno iskustvo i nove probleme koje ono nameće. Istine značenja nisu potpuno odvojene i neovisne od činjeničnih istina. Filozofi nemaju drugog načina, do li racionalne analize, logičkog slijeda, koherentnosti, i uvjerljivosti argumentacije, kojima nastoje osvijestiti i osvijetliti složenost moralnih iskustava. Zadaća je nastave etike da omogućí uzdizanje s konvencionalne, predrefleksivne razine na refleksivnu poziciju, koja može podastrijeti razloge za prihvaćanjem moralnih načela.

Mr. sc. Ćiril Ćoh

Zahvaljujem kolegi Rauniću što se svojim priložima uključio u diskusiju o nastavi etike u srednjim školama. To nam je posebno značajno zato što je on jedan od članova Povjerenstva za izradu novog programa i predlađač programa za četvrti razred. Vezano uz njegovo zanimljivo i argumentirano izlaganje o potrebi nastavi etike koja će učenicima omogućiti kritičku (filozofsku) refleksiju moralnog iskustva i koja neće biti manipulacija učenicima postavio bih mu nekoliko pitanja:

Kako je naznačeno u okvirnom programu (čije pojavljivanje na ovim stranicama uskoro očekujemo) nastava etike u četvrtom razredu najviše odgovara samom nazivu predmeta. Rečeno vašim pojmovima, ona se tu pretpostavlja kao kritička refleksija moralnog iskustva, kao razvoj i njegovanje etičkog motrišta, kao pribavljanje načela razboritog opravdanja odlučivanja i djelovanja posredstvom racionalne analize, uvažavanjem logičkog slijeda, koherentnosti, i uvjerljivosti argumentacije. Sažeto rečeno,

opet vašim pojmovima, nastava etike u tom godištu treba uzdizati s konvencionalne, predrefleksivne razine na refleksivnu poziciju, koja može podastrijeti razloge za prihvaćanje moralnih načela. Moj dojam nakon izlaganja predlagача programa za pojedina godišta bio je da u prva tri godišta nastava etike ne dosiže ovu filozofsku razinu. Jesam li u pravu? Nadalje, smatrate li da bi ove vaše odrednice nastave etike trebale vrijediti za sva četiri godišta? Zatim, nije li Vaše stanovište zapravo stanovište moralnog optimizma? Mislite li da su kriteriji i vrline u našoj svijesti isto što i kriteriji i vrline u našem ponašanju? Ne bi li nastava etika trebala raditi na moralnom usavršavanju učenika? Ne bi li ona trebala biti i radionica, kako to kaže kolegica Kozina?

Nakon ovih pitanja kolegi Rauniću iznio bih neka svoja zapažanja vezana uz cjelinu dosadašnje rasprave pa bih molio sudionike da daju svoj komentar.

Kolega Raunić je težište svoje diskusije stavio na nastavni program, sadržaje i metode rada nastave etike. Oni moraju biti takvi da omogućuju provjeru utemeljenosti, logičke dosljednosti i uvjerljivosti podastrijetih tvrdnji (točka 5.) Upozoravam na zahtjeve za programe, sadržaje i metode iznijete i u točkama 1.– 4. i 6.–10. njegovog prvog teksta i u točkama 1. i 3. njegovog drugog teksta. Osobno smatram da svi ti zahtjevi stoje i da naša rasprava treba doprinijeti tome da se svi oni ostvare. (Time nikako ne bih želio zatvoriti diskusiju o njima.) No, čini mi se da je ovo samo jedan od problema s kojim se suočavamo.

Drugi problem su udžbenici koji će program pratiti. Kolega Raunić ga spominje u točki 2. svog drugog teksta. Vjerojatno ćemo imati priliku voditi i o njima diskusiju, kad se pojave. Trenutno bismo se mogli osvrnuti na udžbenike koji su trenutno u upotrebi. (O jednom od njih pisao je kolega Raunić u 13. broju *Metodičkih ogleda*. Bilo bi dobro da imamo u vidu sve ono što je o udžbenicima do sada napisano.). To bi mogla biti orijentacija piscima novih udžbenika.

Postoji i treći problem. To je problem onih koji imaju zadnju riječ, kolega Raunić kaže »na sreću«, ali bi se moglo reći i »na nesreću«. To je problem nastavnika, odnosno izvedbe nastave etike. Na taj problem upozorava pismo koje smo naveli na početku rasprave. Spomenuo sam to u svom prvom napisu. Ima ga u vidu kolegica Kozina, posebno u točkama 3. i 5. i 9. Kolegica Gosić govoreći o razlozima uvođenja bioetike spominje sve češće napise o nemoralnim pojavama i njihovim nosiocima u gotovo svim profesijama. Vjerujem da se to odnosi i na nastavnike, pa i na nastavnike etike. Ona spominje i nemoć nastavnika da opreme učenike i studente za moralne dileme i suočavanje s moralnim problemima današnjice.

Mr. sc. Miljenko Brkić

NASTAVA ETIKE U SREDNJIM ŠKOLAMA

Ne predajem etiku na srednjoj školi, nego na Učiteljskoj akademiji u Zagrebu, na Odsjeku za predškolski odgoj; na razrednoj nastavi kolegij etike je ukinut, na žalost nije »aufgehoben« nego doslovno skinut od strane više instance. Zašto, ne znam. Iako predajem studentima, koji su stariji i zreliji od srednjoškolaca, razlike ipak nisu velike u pogledu metodike rada. Stoga moje iskustvo u radu sa studentima može, vjerujem, biti nekakav prilog ovoj raspravi na MultiForumu, kao što i prilozi drugih kolega mogu biti od koristi za moju nastavu etike sa studentima.

Ovim prilogom pokušati ću prikazati primjenu jedne strategije u nastavi etike, a to je RWCT što je kratica za »Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje« (*reading and writing for critical thinking*). Bitno za tu strategiju su tri uzastopne faze u nastavi:

1. Evokacija: učenika treba ponajprije pobuditi ili pronaći u njegovu vlastitu motivacijskom horizontu da bi mu se uopće moglo pružiti neko gradivo koje bi on trebao naučiti; u ovoj fazi nastojimo postići to da se učenik približi onome čemu ga želimo poučiti.
2. Razumijevanje značenja: ono što se s njim radi treba svakako dovesti na razinu razumijevanja; u ovoj fazi nastojimo postići to da i sam učenik bude u onome čemu ga se poučava, a ne samo nastavnik.
3. Refleksija: učeniku omogućiti vlastitu kritičku refleksiju i zauzimanje vrijednosnog stava. U ovoj fazi nastojim postići to da se učenik odnosi, na jedan kritički način, spram onoga što je bilo predmet pouke.

Po početnim slovima navedenih faza gornji okvirni sustav za poučavanje i samostalno učenje, koji se pak u nastavi aktualizira kao izvjesna metoda, dobio je naziv ERR (evokacija, razumijevanje, refleksija). Ne samo da je gornja shema suvisla, jer u najmanju ruku uvažava učenikove mogućnosti i motivaciju pa ga slijedom toga uvažava kao subjekta nastave, nego mi je i iskustvo u nastavi pokazalo da su najuspješniji oni satovi u kojima primjenjujem gornji okvirni sustav (ERR).

Evo jednog primjera: pretpostavimo da za temu uzmemo ekološki etiku. Prvo što trebamo učiniti jest odoljeti kušnji da održimo jedno lij-e-e-po pred-a-a-a-vanje (čemu je većina nastavnika po grješnoj Adamovoj naravi sklona, priznajmo to sebi). Ako smo uspjeli oduprijeti se rečenoj kušnji, tada smo se našli pred ne baš malim poslom da smislimo drugačiji pristup, takav u kojemu će sudjelovati i studenti/učenici (ali ne glavama naslonjenim na ruke, još manje glavom u direktnom dodiru s klupom!). Dakle, što to možemo drugačije učiniti? Evo kako sam to ja učinio. Da bi

se moglo reflektirati o moralnim pitanjima potrebno je imati nekakvo iskustvo o moralnim situacijama. Ukoliko učenici/studenti nemaju neposredno moralno iskustvo, tada je potrebno nekako posredovati to iskustvo, a to se može učiniti izborom dobrog literarnog teksta. Ja sam za rečenu temu uzeo tekst »Ivan i tuljanovo krzno«. No, prije čitanja teksta tražimo od studenata da napišu sastav na temelju zadanih ključnih riječi: »tuljanovo krzno«, »obala«, »brak«, »škrinja«. Studenti su pozvani da slobodno, u vremenu od desetak minuta, napišu kratki sastav. Nakon što napišu sastav svakako treba javno pročitati nekoliko sastava (koliko, to ovisi o raspoloživom vremenu). Za svaki sastav moramo pohvaliti autora, iako nam se sastav ne mora i sviđati (možda će se sviđjeti drugima u učionici). Tek nakon toga prelazimo na drugu fazu: čitanje odabranog teksta. Čitamo ga s prekidima i za tako stvorenih pauza tražimo od studenata da predvide što će se dalje dogoditi, i da to zapišu u svoje bilježnice. Zamoliti ćemo neke od njih da pročitaju svoja predviđanja i tako ćemo moći čuti neobične nastavke priče. Ono što je pritom važno jest to da učenici su-kreiraju priču i da time bivaju uvučeni u događanje nastave; to pak u njima stvara zadovoljstvo, da ne kažemo – užitek ! Nakon završenog čitanja priče, prelazimo na diskusiju, tj. na treću fazu refleksije u kojoj će učenici zauzimati vrijednosni i kritički stav spram onoga što je pročitano. Spomenuta priča svojim sadržajem može potaknuti diskusiju o ekologiji (odnos čovjeka spram okoliša), o odnosu muškarca i žene, o problemu moralnog sazrijevanja, i tome slično. Važno je pritom to da umješno postavljenim pitanjima (tzv. »nastavnička pitanja«) nastavnik izazove učenike na uočavanje dubljih konotacija u tekstu, na mogućnosti kontroliranog iščitavanja priče, i da time izazove na razgovor i eventualno – polemičko konfrontiranje unutar razreda.

Poanta ovako kratko izložene pristupa je u obrnutom redosljedu pristupa nekoj temi u nastavi: namjesto da nastavnik nešto protumači (»ispređaje«) pa da potom, eventualno, učenici nešto tobože kritički pri-govore, pri-govore, jer je već ono glavno iz-govoreno od strane nastavnika, u strategiji ERR kreće se od onog što sami učenici imaju reći prije nego im je nešto protumačeno (izloženo) pa se tek nakon toga ide u adekvatno prezentiranje po programu predviđenog gradiva. Kada je riječ o nastavi etike, koja bi trebala u učenika razvijati refleksiju o moralnom iskustvu, tada je bjelodano da nema refleksije ako nema iskustva, bilo onog neposrednog – od učenika samog doživljenog, ili onog posredovanog nekim tekstom, i kroz taj tekst pro-žvljenog. Ovoj potrebi za uvažavanjem nekakvog moralnog iskustva udovoljava strategija ERR, time što:

1. Pobuđuje učenika na prisjećanje vlastitog doživljaja ili na uživljavanje u moguću doživljaj koji ima moralne implikacije;
2. Uvlači ga u aktivno i afektivno sudjelovanje u prezentaciji neke etičke teme;
3. Poziva ga i dopušta mu da se odgovorno i kritički odnosi spram onog što se obrađivalo na satu, u čemu je i on sam, barem virtualno, bio nekakvim moralnim subjektom.

Toliko za prvo javljanje. Pozdrav svim sudionicima. Ukoliko nešto nisam dovoljno jasno izgovorio, molim vas da se javite pitanjem ili prigovorom – svakako poradi ugodnog razgovora. Vjerujem da ću uspjeti dati dobar odgovor.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Čini mi se da u tekstu kolege Čoha kojim se referira na prilog kolege Raunića zamjećujem prve polemičke iskrice i to me veseli, jer pruža nadu da će za sada još uvijek samo monološka izlaganja sudionika ove rasprave, iako i takva nadasve potrebna (naročito na samom početku rasprave), uskoro prerasti u pravi i produktivni dijalog. A upravo nam je on, uvjeren sam, potreban da bismo mogli sagledati probleme vezane za nastavu etike i predložiti unapređujuća rješenja. I ako je, kao što se nadam, dijalog, pa i polemika na vidiku, onda oni nikako ne bi smjeli zaobići određenje samog pojma etike, neovisno o tome što u ovoj raspravi do sada sudjeluju samo kvalificirani sugovornici za koje se pretpostavlja da znaju o čemu oni sami i njihovi sugovornici govore. No, već se sada može razabrati da se ni o samom pojmu etike sudionici ove rasprave ne slažu baš potpuno (dapače, naslućujem znatna neslaganja), pa bi bilo ne samo korisno nego i za uspješan dijalog neophodno, učiniti ta neslaganja eksplicitnima upravo radi njihovog produktivnog sučeljavanja.

Raul Raunić, prof.

Zahvaljujem kolegi Ćirilu Čohu na vrlo zanimljivim pitanjima i komentarima. U Sokratovu stilu (istina, ironije nisam zamijetio) on ležernim i laganim formulacijama postavlja teška i poticajna pitanja. Na neka od njih pokušao bih odgovoriti. Pođimo redom.

1. Nekoliko je razloga zbog kojih je teško odgovoriti na Vaše pitanje dosežu li prijedlozi nastavnog programa etike za prvi, drugi i treći razred potrebnu razinu kritičke refleksije. Prvi je razlog taj što programi nisu zgotovljeni i dostupni u pisanoj formi, nego su u inicijalnom obliku predstavljeni na seminaru nastavnika etike 11. siječnja. Drugi je razlog taj što

sam član Povjerenstva za izradu novog nastavnog programa, pa me ko-
reктnost obvezuje da svoja stajališta prvo pokušam obraniti unutar sku-
pine. Treći je razlog što sam na seminaru nastavnika etike dobio prigodu
da predstavim svoje osobno viđenje programa etike za IV. razred. Držim
stoga da su svi drugi sudionici rasprave pozvaniji od mene da izreknu kri-
tički sud o prijedlozima nastavnog programa za prvi, drugi, treći i, da-
kako, četvrti razred. Naposljetku, četvrti je razlog objektivne naravi. Nas-
tavni programi moraju poštivati kognitivni razvoj učenika. Zbog toga je
samorazumljivo da razina kritičke refleksije ne može biti ista u prvom i
četvrtom razredu. Dakako, da time ne mislim da u nižim godinama uče-
nja treba odustati od kritičke refleksije. Mislim samo da ona treba biti
primjerena, postupna, izričajem i izvodima prilagođena dobi učenika te
uravnoteženo uklopljena u druge elemente moralnog odgoja kao što su
moralna percepcija, moralni osjećaji, moralne navike i moralni sudovi.
Imajući, dakle, na umu takvu dinamičku ravnotežu u kojoj se udio filozof-
ske refleksije postupno povećava i produbljuje, svakako držim da se moje
napomene o metodičkom uporištu i ustrojstvu nastavnog programa etike
odnose na sve godine učenja.

2. »Je li moje stanovište zapravo moralni optimizam?« Odgovorio
bih da svatko tko se laća poučavanja i odgajanja jest moralni optimist.
Trudim se biti realistički optimist. Zbog toga na Vaše drugo pitanje iz ove
cjeline – »Mislite li da su kriteriji i vrline u našoj svijesti isto što i kriteriji i
vrline u našem ponašanju« – decidirano odgovaram niječno. Vaše pitanje,
međutim, postavlja na dnevni red krucijalnu stvar koja može otkloniti
brojne stranputice i slijepe ulice. Riječ je o odnosu teorijskog i praktičnog
uma i o mjestu etičke teorije u moralnom odgoju. Skeptičan sam prema
sokratovskoj ideji prema kojoj je znanje isto što i vrlina. Sokrat je moralni
odgoj shvaćao po modelu stolarije. Ako dobro učim stolariju postajem
dobar stolar, a ako dobro učim filozofiju, dobro živim ili postajem dobar
čovjek. Već je, međutim, Aristotel razlučio teorijske, praktične i poetičke
moći čovjeka. Ja, naime, mogu (zamjenica je metodičke prirode) znati sve
etičke teorije i opet činiti loše. Rijetki danas vjeruju, barem je moje takvo
iskustvo u nastavi etike, da zlo u svijetu potječe isključivo iz neznanja.
Drugim riječima, znanje je potreban, ali ne i dovoljan uvjet opravdanog
moralnog djelovanja. Učeći etičku teoriju ne postajem nužno i dobar
čovjek. To ne znači da je besmisleno poučavati etiku. Njezin je smisao da
omogući osobi tri stvari: a) da ga upozna s time što moral i etika jesu, i
kako se misli na etički način; b) da razvije moralu osjetljivost i percepciju
ili sposobnost uočavanja moralnih problema; c) da pobudi moralne
osjećaje koji su važan dio motivacije za opravdano moralno djelovanje.

U tom smislu nastava etike treba, kako Vi kažete, »raditi na moralnom usavršavanju učenika«. Hoće li osoba doista i djelovati posredstvom etičke refleksije ovisi o njoj samoj. Za to je potrebno, grubo govoreći, ispuniti još dva uvjeta koji ovisi o samoj osobi. To su: a) osobno propitivanje teorija i načela i njihove primjenjivosti u konkretnim životnim situacijama; b) sposobnost i volja da se etičkom sudu dade prvenstvo u odlučivanju, odnosno da se djeluje na moralno opravdan način.

3. Ako prihvatimo argumentaciju iz točke dva i ozbiljno uzmemo u obzir tezu da je etika dio praktične, a ne teorijske filozofije, konzekventno slijede i obveze prema modelu moralnog poučavanja. Mislim pri tom na to da težište ne smije biti u inventuri etičkih teorija istaknutih filozofa, nego u problemskom suočavanju s moralnim dvojama današnjice koje su dio našeg, dakle i učenikova, iskustva. Dakako da se u analizi i refleksiji moralnih dvojbi i problema može i treba pokazati snaga i uvjerljivost filozofskog instrumentarija. Podržavam zato ideju da izvedbena okosnica nastave etike bude vježbaonica ili, kako se to mondano kaže, radionica. Pri tome, naravno, treba paziti na pravu mjeru ili na to da lepršava forma ne proguta sadržaj i prometne se u samosvrhu. Prilog kolege Miljenka Brkića smatram u tom smislu dobrim, uravnoteženim i zanimljivim poticajem.

4. Pozdravljam ideju da se raspravlja o udžbenicima. Njihovo je posredničko mjesto između programa i nastave ključno.

5. Je li »sreća« ili »nesreća« što nastavnici imaju posljednju riječ? Razumijem i prihvaćam Vaše nadopune i korekcije. Ja sam ipak i na tom, recimo didaktičkom pitanju, realistički optimist. Imati prigodu za živi dijalog i prigodu za osobnom inicijativom u poučavanju, ipak je sreća. Takav prostor slobode podrazumijeva odgovornost i rizike. Slažem se s Vama da »rizici nastavnikove slobode« ponekad donose nesreću nastavi i učenicima. Tješe me dvije stvari: prva, što se nastavnik kontinuiranom edukacijom može promijeniti, i druga, što zadnju riječ, ili barem zadnju misao, ipak nemaju nastavnici, nego učenici. Krićka javnost treba stvoriti poticaje i kriterije kojima će takve argumentirane misli učenika postati riječi.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Najiskrenije zahvaljujem kolegi Rauniću što nas je svojim posljednjim prilogom uveo u bit stvari, pa bih sada rado i sam dodao par »kapi ulja na vatru«. Kolega Raunić piše:

»Riječ je o odnosu teorijskog i praktičnog uma i o mjestu etičke teorije u moralnom odgoju. Skeptičan sam prema sokratovskoj ideji prema kojoj je znanje isto što i vrlina. Sokrat je moralni odgoj shvaćao po modelu stolarije. Ako dobro učim stolariju postajem dobar stolar, a ako dobro učim filozofiju dobro živim ili postajem dobar čovjek. Već je, međutim, Aristotel razlučio teorijske, praktične i poetičke moći čovjeka. Ja, naime, mogu (zamjenica je metodičke prirode) znati sve etičke teorije i opet činiti loše. Rijetki danas vjeruju, barem je moje takvo iskustvo u nastavi etike, da zlo u svijetu potječe isključivo iz neznanja. Drugim riječima, znanje je potreban, ali ne i dovoljan uvjet opravdanog moralnog djelovanja. Učeći etičku teoriju ne postajem nužno i dobar čovjek. To ne znači da je besmisleno poučavati etiku. Njezin je smisao da omogući osobi tri stvari: a) da ga upozna s time što moral i etika jesu, i kako se misli na etički način; b) da razvije moralu osjetljivost i percepciju ili sposobnost uočavanja moralnih problema; c) da pobudi moralne osjećaje koji su važan dio motivacije za opravdano moralno djelovanje.«

Citirao sam kolegu Raunića, jer mislim da je on izrekao bit problema, a ne zato što bih se upravo s njime želio sporiti. Očekujem, dakle, da će mi uzvratiti više sudionika rasprave.

1. Rado ću tijekom rasprave pokušati pokazati da je sokratovski pristup (uza svu ograničenost Sokratova poimanja istine) superioran aristotelovskome. Tj. da ništa nije praktičnije od dobre teorije. Drugim riječima, rado ću pokušati pokazati da je upravo Aristotelovim podvignjem teorijskog i praktičkog uma nastao nerješiv etički problem. Usporedba stolara i filozofa na liniji je upravo aristotelovski, a ne sokratovski shvaćena znanja, pa u bitnome promašuje Sokratovu poziciju. Kada pak Aristotel na velika vrata izbacuje Sokrata »iz igre« – tvrdeći da liječnik može znati što je zdravo i kako nekoga treba liječiti, ali ipak može postupiti i drukčije – što bi trebalo značiti da je znanje nedovoljno za vrlinu, na mala ga vrata ponovno uvodi tvrdnjom da je vrlina u odabiračkoj naklonosti volje određene u skladu s razumom. No, nije meni do sporenja oko Sokrata i Aristotela, već bih volio da mi netko objasni sljedeće: čime bi trebala biti upravljana naša volja, da bi bila dobra, ako je sama spoznaja istine (ma što ona bila) za to nedovoljna?
2. Kako to, što osim spoznaje treba odrediti našu volju, može biti predmet etike?
3. Jednako tako, volio bih kad bi mi netko od bioetičara pojasnio odnos bioetike i etike, odnosno filozofije s obzirom na izjavu kolegice Gosić da »bioetika svojim sadržajem i inerdisciplinarnim pristupom omogu-

ćava takvu koncepciju nastavnog sadržaja kojom bi u njegovom općem dijelu bila obuhvaćena sva zanimanja i profesije u srednjim školama i na fakultetima«

Mr. sc. Ćiril Ćoh

Poštovani sudionici rasprave i svi ostali koji ovu raspravu pratite!

Neke kapi ulja pale su i u moju vatru što moju volju, na trenutak, preusmjerava od pozicije moderatora prema poziciji diskutanta.

Kolega Polić može zaista biti zadovoljan prilogom kolege Raunića. On je od sudionika rasprave tražio da preciziraju što to etika odnosno njena nastava trebaju biti. Još nije eksplicitno iznesena nijedna koncepcija etike ali je izneseno ono što bi trebao biti smisao nastave etike. Iznio je to kolega Raunić u tri točke što, među ostalim, citira kolega Polić komentirajući da je time iznesena bit problema. Proučavajući tekst kolege Raunića pitao sam se da li je u te tri točke zaista uključio sve što iz cjeline njegovog teksta slijedi kao smisao izučavanja etike. Usudio bih se reći da je izostavio jednu bitnu točku, jedan bitan moment. Spominje ga u nastavku teksta kad kaže da okosnica nastave etike treba biti vježbaonica, odnosno radionica, ali samo kao problem modela moralnog poučavanja. No, ovdje, po mom mišljenju nije riječ samo o modelu moralnog poučavanja, već i o samom smislu moralnog poučavanja. Ako je nastava etike takva da se unutar nje ne događa moralno djelovanje među učenicima i između nastavnika i učenika ona je promašena, kao što bi bila promašena nastava likovnog na kojoj se ne crta, nastava glazbenog na kojoj se ne pjeva, nastava informatike koja se ne provodi na kompjuterima. U samoj nastavi etike, na svakom pojedinom satu mora vladati ozračje koje budi moralne osjećaje, moralnu osjetljivost i percepciju. Ta nastava jest upoznavanje s etikom i moralom, upoznavanje s time kako se etički misli, ali i prilika da se moralno djeluje. Tu priliku prije svih ima nastavnik. Kolega Brkić navodi svoj model poučavanja etike. Mislim da to nije samo model poučavanja, već je to i moralni čin. Pronaći učenika u njegovom vlastitom horizontu, biti toliko osjetljiv da možeš vidjeti na što to nadograđuješ nove spoznaje, prosuditi mogu li se one na to nadograditi, znači moralno djelovati. S druge strane nemoralno je kad nas nije briga ima li učenik na što primiti ono što mu hoćemo dati (ne vrijedi to samo za etiku već za svaku nastavu; ali na nastavi etike to postaje problemom i same te nastave). Ovo opterećivanje učenika nečim što ne može slijediti nemoralno je kao što su nemoralne indoktrinacija i manipulacija. Učeničko ISKUSTVO da ga je učitelj pronašao u njegovom horizontu i da ga brižno prati, da mu daje priliku da i sam hoda, da promišlja svoj vlastiti hod, najviši je smisao nastave. Ima li nastave etike ako nema tog iskustva, tog djelovanja?

Citirajući kolegu Raunića kolega Polić je htio naglasiti ono što prethodi ovim trima točkama – uvažavanje Aristotelovog lučenja teorijske, praktičke i poetske moći, skepsa spram Sokratove teze o izjednačavanju znanja i vrline. Dozvolite da kažem jednu svoju primjedbu. Mislim da se Sokrat krivo shvaća. On ne govori da su znanje i vrlina jedno te isto, već o tome DA MOGU BITI ISTO. One i MORAJU biti isto da bi moralno djelovanje moglo biti moralno djelovanje; ako su odvojene, nema moralnog djelovanja. Sokrat, ali i istinski nastavnik etike autentično moralno djeluje kad svog sugovornika susreće u njegovom horizontu, kad se događa evokacija, nakon nje razumijevanje i refleksija. To je poučavanje o moralu u samom moralnom činu. Ne treba to biti poučavanje baš o tom moralnom činu poučavanja, čak se u nastavi ne moramo na njega ni osvrnuti, (ovakva samorefleksija mogla bi biti opasna; svu moralnu problematiku sveli bismo samo na problematiku nastave etike u razredu gdje tu nastavu držimo), ali on mora biti na djelu i u ponašanju nastavnika i u ponašanju učenika.

Iz ovoga mogu izvesti svoje odgovore na prva dva pitanja kolege Polića:

1. da bi volja bila dobra, mora »hodati« u istini odnosno prema istini. Ako »hoda« u istini dosegla je savršenstvo, nepogrešivost u djelovanju; ako hoda prema istini na putu je uspostavljanja tog savršenstva, odnosno jedinstva znanja i vrline. Da bi mogla hodati prema istini mora biti vođena što ne znači nasilno vučena, ili manipulirana
2. ovo pitanje postavljeno je tako da je upitno i ono što je u pitanju; to je pitanje unutar pitanja. Postavit ću pitanje odgovarajući na ovo pitanje unutar pitanja: kako vođenje odgajnika, odnosno odgoj, može biti predmet etike?

Upozorio bih cijenjene sudionike rasprave da je ovaj moj prilog petnaesti po redu. Nakon petnaest priloga otvora se nova stranica MultiForuma. Brojevi stranica nalaze se lijevo ispod krupnog naslova MultiForum, a stranice se listaju »klikom« na odgovarajući broj stranice.

Dževdet Hadžselimović, prof.

Cijenjeni sudionici rasprave o nastavi etike u srednjoj školi, srdačno vas pozdravljam. Zamjećujem da je razgovor prilično ležeran, premda je tema zapravo »vruća« i društveno vrlo relevantna. Budući da nisam filozof ni nastavnik etike već školski psiholog u mirovini, možda za raspravu i nije loše da netko sa strane nešto »zakomplicira« i pridoda. Zanima me primarno kakvi će se etički sadržaji posredovati učenicima, odnosno koja će to etika ili etike biti dominantne u programu koji se priprema. Iz po-

nuđenih šturih obavijesti i naslova programa za pojedine godine srednje škole, to nije u dovoljno razvidno. Sadašnji je program, prema onome što znam, sasvim nepovoljan. Metodička pitanja, također vrlo značajna, ostavio bih nastavnicima etike.

Ne znam bih li rekao, kao profesorica koja je pisala dr. Poliću, da je u pitanju »krajnji užas« ili tek prilična nelagoda spoznaja da u jednoj stoljetnoj gimnaziji »vjeronauk briše sve pred sobom« i da ga odabire oko 90% učenika (u osnovnoj školi to je skoro 100%). Nadalje, i taj je, slikovito rečeno, mali otok etike u moru vjeronauka (za slobodnije i odvažnije) na ovaj ili onaj način kršćanska etika. Saznao sam to uzgred iz obavijesti nekih nastavnika etike u srednjoj školi. Isto se naslućuje i iz predočenog opisa projekta pod 4.1. (»javnosti predstaviti koliko je nastava etike ... eventualno u funkciji ideološkog nadomjestka ili čak sekularni oblik nastave vjeronauka«) i 4.4. (»kao radna hipoteza ipak bi se mogla postaviti tvrdnja da se postojećom nastavom etike u srednjim školama podupire nastava katoličkog vjeronauka« mogla opširnije elaborirati, a za ovu priliku možemo se samo sjetiti dobrog starog E. Fromma i njegovog bijega od slobode, jer je sloboda nerijetko svojevrsan teret, a kritičko mišljenje i samostalno donošenje odluka svojevrsan napor i navika koja se ne stječe baš lako. (Lakše je u skupini »vjernika«, makar vjera, po diktatu trenutka mijenjala boju, jer je u njoj »toplije« i sigurnije, a, k tome, netko drugi umjesto nas donosi odluke, misli i sl.) No, u igri su bili i sasvim pragmatični čimbenici: spremnost da se vješto prihvati sve obraćenike, korištenje nacionalnog zanosa tijekom rata, trgovanje glasovima birača itd. Već uobičajeni oportunistički i šutnja intelektualaca, onda kad bi trebali javno govoriti, poseban je problem.

Molio bih stoga dr. Polića da detaljnije pojasni točke 4.1. i 4.4. u opisu projekta.

Bojazan da bi i novi program etike u srednjoj školi mogao biti pretežno kršćanska etika utemeljena je i na trenutnom otporu Filozofskog fakulteta u Zagrebu uvođenju kršćanske etike u visokom školstvu. Pri tome se kao glavni argument otpora navodi autonomija sveučilišta. Ne iznose se, na žalost, brojni prigovori kršćanskoj etici u moralnom odgajanju današnje mladeži. Kasnije ću eventualno iznijeti neke od tih prigovora te iznijeti argumente za relevantniju etiku današnjeg vremena. Takva etika mora odgovoriti na pitanje opstanka, polazeći od snažne kritike razornog modela razvoja zapadne civilizacije i ubrzanog produbljivanja ekološke krize. Bilo bi mi, međutim, draže da to učini netko od sudionika etičara.

Navodim sada dio svog šireg izlaganja na stručnom skupu posvećenom zaštiti djece od nasilja (Rovinj, travanj 2000.) na kojem sam ranu indoktrinaciju djece vjeronaukom svrstao u sofisticirani oblik nasilja nad djecom. I pitam, kakve etičke sadržaje ponuditi i kako metodički postupati s djecom u srednjoj školi nakon višegodišnjeg i najčešće dogmatskog vjeronauka u osnovnoj školi?

* * *

Potrebno je nešto reći o jednom obliku sustavnog tihog nasilja prema djeci, premda je u ovom trenutku govor o njemu u nas svojevrsno plivanje protiv struje. Radi se o ranoj vjerskoj indoktrinaciji. Tijekom promjena u devedesetim, napuštajući jednu ideologiju, vrlo smo nekritično djeci naturili drugu, naime uveli smo u škole klasični dogmatski vjeronauk. Dogmatskom sadržaju, koji tako sporo hvata korak s vremenom, pridodana je slična metodička izvedba i, eto, propuštena je prilika da se ostvari kvalitetniji susret djece s religijskim fenomenom. Umjesto religijske kulture, tolerancije, pluralizma i postupnog i primjerenog upoznavanja delikatne i metaforičke tematike i njene raznolikosti, kao pretpostavke da se načini osobni izbor i interiorizacija nekog vjerovanja pa tako razvije vlastita intrinzična religija – završili smo u novoj ideološkoj indoktrinaciji. K tome, umjesto upoznavanja s novonastupajućom biocentričkom etikom, ponovo je »otkriven« kršćanski pogled na svijet i njemu pripadajuća etika, a uzmanjkao je kritički uvid u noviju povijest sustavnog razaranja biosfere i pretpostavki za Žvot na našem planetu, a koje se odvijalo upravo u okviru kršćanske etike.

Legitimnost ranoj vjerskoj indoktrinaciji (a danas je to postalo još rigidnije: dijete koje započne vjeronauk u prvom razredu osnovne škole, ne može odustati sve do njenog okončanja u osmom razredu) trebala bi dati odluka roditelja da dijete uključi u nastavu vjeronauka. Međutim, pravo roditelja da dijete »usmjerava u skladu s njegovim razvojnim sposobnostima« (članak 14., stavak drugi Konvencije o pravima djeteta) ne može se koristiti na takav način da sasvim poništava pravo djeteta na »slobodu misli, savjesti i vjere« (članak 14., stavak prvi Konvencije). S tendencijom osvajanja mjesta za vjeronauk i u dječjem vrtiću, djecu se, prije no što mogu birati svoju religijsku orijentaciju, zatvara u okoštali pogled na svijet u kojem dominiraju osjećaji krivnje i strah od grijeha.

Kakve posljedice može imati (rana) vjerska indoktrinacija? U odgovoru na ovo pitanje pomoći će nam američki psihijatar Scott Peck, vrlo uspješan autor humanističke i ranokršćanske orijentacije. Razmatrajući odnos religije i razvoja osobnosti, opisuje slučajeve u kojima je autentičan

susret s religijskim osjećajima pomagao u procesu psihoterapije, ali i slučajeve kad je (rani) dogmatski vjeronauk, pogotovo ako je bio udružen sa sličnim odgojem, imao drastične nepovoljne posljedice na duševno zdravlje njegovih klijenata. Prikazujući slučaj mlade Žene Kathy, koja zastrašena i skutrena cvili u kutu (a cviljenje je bila vrlo ubrzana i na jauk reducirana molitva), on kaže: »Opisao sam Kathryn slučaj tako potanko upravo zbog toga što je tipičan za odnos između vjerskog odgoja i psihopatologije. Na svijetu postoje milijuni ljudi poput Kathy. U šali sam znao reći ljudima da mi Katolička crkva osigurava posao psihijatra. Isto sam mogao reći za Baptističku, Luteransku, Prezbiterijsku crkvu, ili bilo koju drugu. Crkva, dakako, nije bila jedini razlog Kathrynih neuroza. U određenom smislu crkva je naprosto bila oruđem kojim se služila Kathrynina majka kako bi utvrdila i povećala svoj pretjerani roditeljski autoritet. ... Kathryn bismo problem mogli razmotriti i tako da ustvrdimo kako je ona cijelim srcem vjerovala u Boga, u zapovjedi i poimanje grijeha, a njezina religija i razumijevanje svijeta bili naprosto preuzeti i nimalo primjereni njezinim potrebama. Propustila je pitanja, izazove, razmišljanja o sebi. A Kathrynina crkva, a to je također tipično, nije učinila ni najmanji napor da joj pomogne kako bi uspostavila primjereniju i izvorniju vlastitu religiju. Pokazat će se da crkve općenito zastupaju preuzeta rješenja.«

Dakako, preuzeta rješenja, dogma, inercija, molitva, što manje pitanja i vlastitog promišljanja. Braneći svoju dominaciju, inerciju i dogmatizam kroz povijest se u crkvi oko Boga nakupilo poprilično »prljave vode«, kaže Peck. I nabraja: »Križarski ratovi. Inkvizicija. Obredno Žrtvovanje Životinja. Žrtvovanje ljudi. Predrasude. Zaglupljivanje. Dogmatizam. Neznanje. Licemjerje. Čistunstvo. Krutost. Okrutnost. Spaljivanje knjiga. Spaljivanje vještica. Zakočenost. Strah. Konformizam. Opsjednutost grijehom. Sumanutost. Popis je skoro beskonačan«. I dalje, govoreći o radu psihoterapeuta kaže da on »mora uložiti mnogo vremena i napora da oslobodi duh svojih pacijenata od ovještalih vjerskih shvaćanja i poimanja koja su očevidno štetna«.

Doista, što ostaje od prava djeteta zapisanog u Konvenciji (čl. 14.) o »slobodi misli, savjesti i vjere«, nakon što si dopustimo njegovu ranu indoktrinaciju, nakon što je već dospjelo u mrežu, nakon što je već umreženo?

Navedeni citati S. Pecka su iz njegove poznate knjige *Put kojim se rjeđe putuje* (naš prijevod: »Put do ljubavi«), Mladinska knjiga, Zagreb, str. 155, 156 i 168.

* * *

Pišući tijekom rata, nekoliko godina ranije, o jednom slučaju grube religijske netolerancije prema prosvjetnim radnicima imao sam podosta neugoda zbog toga. Šutjeti je jednostavnije i, dakako, komotnije. Razgovarajući s kardinalom C. M. Martinijem o modernoj apokalipsi i etičkim problemima koje ona proizvodi, U. Eco ironizira ovako oportunistam intelektualaca i znanstvenika: »U protivnom, ispravno je također i kad ne mislimo na kraj, prihvatiti da se on svejednako primiće, smjestiti se ispred televizijskog ekrana (u zaklon naših elektronskih utvrda) i čekati da nas netko ZABAVI, pustiti da stvari idu kako idu. I do vraga oni koji će doći.« (Martini, C. M., Eco, U.: *U što vjeruje onaj tko ne vjeruje*, Izvori, Zagreb, 2001, str.19.)

Prof. dr. sc. Milan Polić

Dobronamjerni me je posjetitelj ovog našeg foruma upozorio da sam u uvodnom tekstu vjerojatno pogrešno napisao rok do kojeg traje internetska rasprava. Točno, godina je bila pogrešno napisana, što sam ispravio i zbog čega se svim sudionicima rasprave i posjetiteljima foruma ispričavam. Internetska rasprava traje dakle do kraja kolovoza 2002. godine.

A sada na raspravu. Prilog kolege Raunića pomogao mi je da dodam »par kapi ulja na vatru«, što je vidim, na moju radost, već podiglo polemičku temperaturu. Nadam se da će mi prilog kolege Hadžselimovića pomoći da tu »vatru sada malo raspirim«.

No, prije toga bih želio još jednom pozvati ne samo kolege filozofe i sve one koji se profesionalno bave etikom, nego sve zainteresirane građane, a posebno roditelje te sadašnje i bivše srednjoškolce koji slušaju ili su slušali etiku, da se u što većem broju aktivno uključe u ovu raspravu (broj onih koji ju sada samo čita oko deset je puta veći od onih koji u njoj aktivno sudjeluju).

Dakle, kolega Hadžselimović me zamolio da pojasnim »točke 4.1. i 4.4. u opisu projekta.«

Najprije da ih ponovim:

4.1. Cilj – Ovim se projektom želi istražiti i stručnoj, ali i široj, javnosti predstaviti koliko je nastava etike u srednjim školama u funkciji razvitka filozofskog, dakle kritičkog mišljenja i posebno promišljanja etičke, odnosno moralne problematike, a koliko eventualno u funkciji ideološkog nadomjestka ili čak sekulariziranog oblika nastave vjeronauka.

4.4. Glavne teze – Iako je u ovako otvorenom projektu teško unaprijed oblikovati glavne teze, kao radna hipoteza ipak bi se mogla posta-

viti tvrdnja da se postojećom nastavom etike u srednjim školama podupire nastava katoličkog vjeronauka.

S obzirom na sadržaj njegovog priloga pretpostavljam da je kolega Hadžselimović mislio na spomenuti odnos etike i vjeronauka koji je jednim dijelom ilustriran i pismom majke koji sam naveo u svom uvodnom tekstu. Prije svega moram ustanoviti da je uvođenje nastave etike neraskidivo povezano za uvođenje nastave vjeronauka u škole. Početkom devedesetih godina sudjelovao sam s kolegama teolozima u raspravi oko potrebe i načina uvođenja vjeronauka u škole. Raspravljalo se prije svega o tome treba li uvesti nešto kao »religiozna kultura« ili pak strogo konfesionalni predmet. Rasprava je brzo pokazala da za predmet »religiozna kultura« ne postoje osnovne pretpostavke, jer nije bilo iskrene želje da se nastava tog predmeta oslobodi vlastite konfesionalne opredijeljenosti. Stoga, iako ateist (o razlici ateista i antiteista dovoljno sam pisao) zagovarao sam uvođenje vjeronauka u školu, vjerujući da moji sugovornici iskreno zagovaraju pluralizam svjetopojmanja i da će vjeronauk biti ponuđen kao fakultativni predmet. Upravo onako kako se bilo koje svjetopojmanje, po mojem najdubljem uvjerenju jedino i smije nuditi, jer sve ostalo je indoktrinacija, ideološka manipulacija i duhovno nasilje nad učenicima. Ubrzo mi je, međutim, postalo jasno da sam se opasno prevario. Vjeronauk je najprije uveden na jedan prilično tolerantan i prihvatljiv način, kao fakultativni predmet u prvim i posljednjim satima nastave, pa su učenici zainteresirani za vjeronauk mogli slušati taj predmet a da njime na bilo koji način neopterećuju one koji za njega nisu bili zainteresirani. Takvo je stanje, međutim, potrajalo vrlo kratko i iz Crkve su krenuli prigovori da je vjeronauk u neravnopravnom položaju s drugim nastavnim predmetima te da ga treba u rasporedu sati stavljati od prvog do zadnjeg sata. Time se zapravo htjelo prikriti nezadovoljavajući interes za vjeronauk u školi, u uvjetima kada su učenici mogli birati između slobodnog vremena i vjeronauka, pa se logično zaključilo da bi interes bio veći kad bi i učenici koji ne pohađaju nastavu vjeronauka bili prisiljeni za to vrijeme biti u školi. Tadašnja prosvjetna vlast takvim je zahtjevima rado izašla u susret i vjeronauk je u rasporedu sati izjednačen s ostalim predmetima, a učenici koji nisu upisali vjeronauk našli su se u ljudski i odgojno neprihvatljivoj situaciji da za vrijeme nastave vjeronauka, ako su prije i poslije njega imali nastavu, nemaju gdje biti. Neću reći da su s time računali, ali oni koji nisu kanili ponuditi nego nametati vjeronauk učenicima, vidjeli su u tome novu priliku. Tobože iz odgojnih razloga i zbog ljudske brige za neuključene učenike koji su za vrijeme nastave vjeronauka više-manje prepušteni sami sebi, odgojno nezbrinuti i često bez

prostora u kojem bi se sklonili od kiše i studeni, religiozni su borci predložili pretvaranje vjeronauka u izborni predmet, a kao alternativu su mu predložili etiku. Sljedilo je u pravilu ono što je opisala majka čije sam pismo citirao u uvodnom tekstu. Kada bi se u seminarskim raspravama dotaklo pitanje religije, a nemoguće ga je bilo izbjeći, studenti su vrlo često, na način kao da je to samorazumljivo, o nastavi etike govorili kao o nastavi vjerske kulture, uvjereni da je ona za razliku od vjeronauka usmjerena na upoznavanje s nekatoličkim religioznim usmjerenjima. Drugim riječima, bilo je očito da se pod nazivom etike kriju sadržaji kojima bi daleko primjerenije bilo neko drugo ime. To, dakako, ne znači da etika ne zahvaća i u područje religija, ali nastava etike nikako ne bi smjela biti paravan za najčešće katoličku interpretaciju ostalih religija, uz izgovor da je riječ o propitivanju različitih moralnih koncepcija. No, kada jedan nastavni predmet uđe u satnicu iz pogrešnih motiva i na način kako je to ušla etika, onda je teško očekivati da se to ne odrazi i u načinu njegove izvedbe, čak i uz pretpostavku da su programi u najboljem redu.

Dodao bih tome i sljedeće:

Točno je, kao što spominje kolega Brkić, da je na studiju za učitelje razredne nastave Učiteljske akademije praktično ugašen predmet etika. Ali o tome nas se (mislim na katedru za filozofiju odgoja) ipak nešto pitalo, iako nismo imali velikog izbora, pa smo pristali da etika od obveznog postane izborni predmet, pri čemu se onda izgubila pod pritiskom izbornog predmeta koji daje stručnu kompetenciju za predmetnog predavača u osnovnoj školi. No, pri uvođenju kolegija etike stvari su išle mnogo gore i to se za volju istine mora reći. Kolegij etike na tada Filozofskom fakultetu – pedagoškijske znanosti, na odsjecima za razrednu nastavu i predškolski odgoj, uveden je mimo svih sveučilišnih uzusa i zakona. Na vijećima odsjeka jednostavno nam je od tadašnjeg prodekana za nastavu priopćeno da je »odozgora« (to mi je odnekud poznato) odlučeno da se uvede kolegij *Etika* i da mi tu nemamo što raspravljati, već samo postupiti po naređenju. Jedini sam tada protestirao protiv toga i tražio da to uđe u zapisnik. Ne zato što bih imao nešto protiv nastave etike nego što se nisam mogao složiti s takvim postupkom. Da bi se stvorilo mjesta za kolegij *Etika* ukinut je kolegij *Sociologija odgoja*, mnogo bezobzirnije nego nedavno etike. I još nešto. Prije dvije godine, dok je još bio u sastavu Filozofskog fakulteta – pedagoškijske znanosti, odsjek za pedagogiju samovoljno je i bez poštivanja uobičajene procedure (pa čak i bez znanja fakultetskog nastavničkog vijeća) ukinuo kolegij *Filozofija odgoja* i nadomjestio ga kolegijem *Etika*. Koliko je to dobro za nastavu etike neka ostane za daljnju raspravu.

Očito je ipak da se uvođenje etike u nastavu previše podudara s tobožnjom dezideologizacijom (a zapravo žestokom reideologizacijom) koja je školske prostore očistila od »marksističke« simbolike da bi je obilato nadomjestila religioznom, tj. sasvim određeno katoličkom simbolikom. U takvim okolnostima opravdano je i legitimno pitati se o sadržaju i svrsi tog nastavnog predmeta te o njegovom odnosu s vjeronaukom.

Toliko o tome za sada. Jer, i to je, vjerujem, dovoljno da raspiri polemičke strasti s čijim potpirivanjem ipak ne valja pretjerivati.

Dr. sc. Nada Gosić

Ovo moje javljanje ima za svrhu pojasniti razloge zbog kojih bioetički problemi traže interdisciplinarni pristup. Najopćenitije rečeno, bioetika razmatra, analizira i traži rješenja za probleme koje na ljudski život proizvodi i stvara znanstveno-tehnološki razvitak i napredak. Ta rješenja traže se i nalaze u interdisciplinarnom dijalogu. Bioetika u rješavanje konkretnih životnih problema i konfliktnih životnih situacija poziva znanosti, profesije i zanimanja kojih se ti problemi i te situacije tiču. To znači da konkretnu situaciju rješavaju i u tom rješavanju testiraju moralne vrijednosti i uvjerenja te druge sadržaje i čimbenike etičkog odlučivanja znanstvenici, stručnjaci i profesionalci kojima su ti problemi prirodom posla dani i zadani. Interdisciplinarni pristup uvjetovan je karakterom bioetičkih problema. Oni su osobni jer zadiru u individualne moralne vrijednosti, osobno shvaćanje kvalitete vlastitog života i vlastite dobrobiti, ali je razmatranje tih problema, a posebice njihovo rješavanje upitno, bolje reći nemoguće, ukoliko se ne uključe znanosti, profesije i zanimanja kojima su ti problemi profesionalno određeni (pravo, medicina, javna politika, filozofija, religija, sociologija, etika, pedagogija, psihologija i sl.). Uz sve to, bioetički problem ima svoje kulturološko-civilizacijske odrednice, pa je i njih, nužno razmotriti u njegovom sagledavanju i rješavanju.

Svrha interdisciplinarnog pristupa nije »puko« dijalogoziranje, nego postizanje suglasnosti oko rješenja problema. Interdisciplinarni pristup upućuje na to kako se bioetičko stajalište zasniva na demonopolizaciji etičke misli i isključivog prava na određenje moralnog djelovanja. Suočavanje različitih znanja, vrijednosti, vizija, teorija te uvažavanje etičkih standarda nerazdvojivi su dijelovi putokaza koji vodi u rješavanje i rješene moralnog problema.

U nastavi je taj pristup moguće realizirati na dva načina. Prvi je kada predavač na sebe preuzme zadaću traženja mogućih pristupa u rješavanju zadanog problema, a drugi je kada to čini predavač zajedno sa studen-

tima. Na Medicinskom fakultetu u Rijeci u radu sa studentima primjenjuje se i jedan i drugi pristup. Novinu smo uveli kada smo prije dvije godine zajedno sa studentima Pravnog fakulteta počeli realizirati one bioetičke teme za koje su oni zainteresirani. Njihovo sudjelovanje na predavanjima, a posebice u seminarskim raspravama doprinosi i njima i studentima Medicinskog fakulteta, kako oni sami kažu, boljem razumijevanju i ukupnom sagledavanju konkretnog problema. Osjećajući se i sami pozvani za njegovo rješavanje u potrazi su za dodatnim saznanjima koje prezentiraju na nastavi te kasnije o njima pišu u svojim seminarskim radovima. Uz studente Pravnog fakulteta imamo namjeru u nastavu uključiti i studente s drugih fakulteta kako bismo studentima omogućili da još u studentskom dobu uče i testiraju svoje moralne vrijednosti i uvjerenja u interdisciplinarnom dijalogu, a jednako tako i brojne sadržaje i čimbenike u etičkom prosuđivanju.

I na kraju, budući da bioetika traži rješenja za probleme koji se tiču svakog čovjeka jer neposredno zadiru u njegov život, ona od svakog pojedinca traži etički odgovorno promišljanje i djelovanje. Iz tako sveobuhvatnog sadržaja mogli bi se pronaći oni problemi i oni sadržaji koji srednjoškolce i studente vode u »život« te oni u kojima već i sami sudjeluju.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Nadam se da svi sudionici ove rasprave, koja nadasve želi biti stručna, shvaćaju i prihvaćaju da ništa što je u njoj do sada napisano ili će biti napisano nije i ne bi trebalo biti mišljeno ili rečeno osobno. Sva rasprava jest i treba biti samo oko predmeta: nastave etike u srednjim školama. Nastave, takva kakva jest i kakva bi eventualno trebala biti.

U tom smislu nastojim oko određenja samih pojmova etike i bioetike (koja se također želi uvesti u nastavu). I nadalje mi, naime, pojam bioetike nije ni jasan ni razgovijetan. Jer, ako se nešto zove bioetika, ekoetika, kiborgoetika ili neka ina etika, onda ja to shvaćam prije svega ipak kao etiku i samim time filozofsku disciplinu. Zato objašnjenje kolegice Gosić ne smatram dostatnim, neovisno o tome što se s njom potpuno slažem o potrebi multidisciplinarnе suradnje u rješavanju moralnih dilema s kojima se susreću suvremeni znanstvenici. Jer, ako je bioetika interdisciplina, onda bi trebalo jasno reći među kojim se to postojećim disciplinama ona oblikuje i na kojim znanstvenim pretpostavkama. Ne sporim da je suradnja svih onih disciplina koje je kolegica Gosić spomenula poželjna i potrebna, ali jednako tako ozbiljno sumnjam da bi danas netko mogao meritorno ovladati tako mnogim znanstvenim znanjima i široko definirati

nim znanstvenim područjem koje bi ulazilo u »pravo, medicinu, javnu politiku, filozofiju, religiju, sociologiju, etiku, pedagogiju, psihologiju i sl.«

Osim toga, zašto su filozofija i etika nabrojene odvojeno? Ako se pri nabranjanju navedu ribe i skuše, onda to nužno vodi zaključku da skuše nisu ribe. Znači li to da etika nije dio filozofije? To se pitanje posebno postavlja još i zato što su pri nabranjanju znanosti koje bi interferirale u području bioetike na prvo mjesto stavljene pravo i medicina, a filozofija i etika na 4. i 7. mjesto. Dozvolit ću si stoga konstataciju da je pojam bioetike krajnje nejasan i nerazgovijetan, te ako se bioetika želi uvesti u škole kao nastavni predmet, onda bi hitno trebalo preciznije odrediti o čemu je riječ i tko će i kako osposobljavati kadrove za taj nastavni predmet.

Dr. sc. Nada Gosić

Poštovani profesore Poliću,

U svrhu pojašnjenja bioetike navodim enciklopedijsku definiciju bioetike. Preuzimam je iz knjige *Bioetika* čiji je autor T. Matulić. Ta definicija glasi: »Bioetika je sustavno proučavanje moralnih dimenzija – uključujući moralno gledanje, odluke, ponašanje i odgovorno držanje – znanosti o Žvotu i skrbi za zdravlje, primjenjujući različite etičke metodologije s interdisciplinarnom impostacijom«.

Što se tiče određenja bioetike kao filozofske discipline mogu reći da postoje brojna i vrlo zanimljiva gledišta. Pod zajedničko bi se moglo svesti: na bioetiku ne gledaju kao na isključivo filozofsku disciplinu, nego bioetiku uvažavaju kao znanost u kojoj se sučeljavaju različita etička, ali i druga gledišta o problemima zdravlja, održivosti ljudskog, ali i svakog drugog Žvota. Svoje mjesto u bioetici filozofi vide tako što u nju donose i u njoj razvijaju različite konceptualne poglede na bioetička pitanja. Oni u bioetici provjeravaju prihvatljivost i primijenjivost filozofskih teorija i pogleda na pojave i probleme u bioetici. Na drugoj strani bioetika u filozofiju uključuje činjenice vezane uz konkretne Žvotne probleme i povezuje filozofska stajališta sa stajalištima drugih znanstvenih disciplina o tim problemima. Stoga je filozofsko stajalište jedno od stajališta u bioetici. Specifikum bioetike je u tome što ona jasno naglašava kako etičko promišljanje, na njemu zasnovano stajalište te određenje moralnog djelovanja nije isključivo pravo, monopol i privilegija jedne znanosti nego se do njega dolazi u interdisciplinarnom dijalogu onih znanosti i profesija kojih se taj probleme tiče, odnosno koji im je prirodom posla određen.

Na pitanje »među kojim se to postojećim disciplinama ona oblikuje i na kojim znanstvenim pretpostavkama« mogu odgovoriti tako što se bio-

etičko stajalište i rješenje oblikuje u interdiciplinarnom sagledavanju u kojem sudjeluju one znanosti i one profesije kojih se konkretni problem tiče. Pri tome redosljed njihova nabrojavanja ne ukazuje na veću ili manju važnost njihove znanstvene ili profesionalne kompetencije. Pozvane da rješavaju konkretan problem one u njegovo sagledavanje i rješavanje unose svoj znanstveni duh i govor te svoja znanstvena određenja (znanstvene pretpostavke) ali ne pod uvjerenjem da je njihov put dolaženja do rješenja kao i samo rješenje jedino moguće i jedino dato. Sve znanosti i profesije koje sudjeluju u rješavanju problema iznose svoje racionalne argumentacije u međusobnom dijalogu koji ih dovodi do slaganja oko rješenja problema.

Na pitanje tko bi mogao biti bioetičar te »... ozbiljno sumnjam da bi danas netko mogao meritorno ovladati tako mnogim znanstvenim znanjima i široko definiranim znanstvenim područjem ...« odgovor se može naći u spomenutoj Matulićevoj knjizi. On tamo citira jednog uvaženog talijanskog »laičkog filozofa zainteresiranoga za bioetiku«. Riječ je o Ubertu Scarpelliju. On kaže: »Bioetičar je najprije liječnik zbog svojeg moralnog iskustva koje stječe neposrednim djelovanjem s pacijentima; bioetičar je i znanstvenik, iznad svega biolog zbog mjerodavnosti na području biološko-tehnoloških znanja. Bioetičar je, nadalje, i filozof zbog sposobnosti da, vraćajući se od bioetičkih pitanja na opća etička pitanja, individualizira moralna načela koja su sposobna upravljati ponašanjem u različitim okolnostima te prikladnim pravnim načelima koja usmjeravaju školu gradiva; bioetičar je također i onaj filozof s privilegiranom uporišnom točkom u Bogu, to jest teolog«. Iz ovoga se može izvući i to »tko će i kako osposobljavati kadrove za taj nastavni predmet«.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Najljepše zahvaljujem kolegici Gosić na strpljivim odgovorima. Iako i nadalje imam pitanja na koja bih volio čuti odgovore i drugih uvaženih kolega (koji su se obećali uključiti u raspravu) među kojima ponajprije etičara i bioetičara prof. dr. sc. Ante Čovića, te spomenutog dr. sc. Tončija Matulića, trenutno ću pričekati da vidim eventualne komentare drugih sudionika rasprave.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Poštovani sudionici rasprave, svi vi koji ćete se uključiti i vi koji nas, kako saznajemo, u sve većem broju pratite, jedna od prednosti diskusije preko MultiForuma je da se možemo vraćati na pitanja koja su bila ranije otvorena, a da time ne remetimo razgovor o tematici koja je postavljena

kasnije. Htio bih upozoriti na problem koji su otvorili kolega Hadžselimović i kolega Polić. To je problem određenja etike kao nastavnog predmeta. Kolega Polić ukazuje na to da je naš predmet određen vanjskim okolnostima, a te su da mora biti alternativa vjeronauku. Čitajući njegov tekst imao sam dojam da on misli da ma koliko se mi trudili da ga odredimo i postavimo iz pojma etike kao filozofske discipline on će svoje određenje imati iz odnosa prema vjeronauku. Da u tome ima istine, otkrio sam u jednom slobodnom razgovoru s učenicima o razlici između etike i religije, odnosno vjeronauka. Insistirao sam na tome da kažu kako oni gledaju na etiku, da budu slobodni od onog što im se u nastavi kao gledište nudi što ne znači da u toj ponudi ne smiju prepoznati i svoj doživljaj ovog predmeta i njegove razlike spram religije odnosno vjeronauka.

Očekivao sam da će o svom iskustvu ovog predmeta govoriti kao iskustvu filozofske discipline koja se bavi pitanjima morala, ali i koja želi kritički preispitati postojeći moral i argumentirano odrediti koje djelovanje jest dobro, a koje to nije. Htio sam također da mi kažu da je moguća i etika unutar religije kao filozofsko preispitivanje onoga što se unutar nje smatra moralnim. Dominirala su druga stanovišta i to ona koja su učenici donijeli sa sobom iz svog životnog iskustva i kojih se unatoč našem zajedničkom trudu nisu mogli osloboditi. Po njihovom mišljenju religija se bavi onostranošću, uglavnom nečim što je odvojeno od života, a ako pak ima veze sa životom onda ga sebi podređuje, izopačuje i osiromašuje. A etika se pak bavi pitanjima stvarnosti u kojoj živimo. Pomaže nam da se suočimo sa stvarnim životnim problemima, da ih uspješno rješavamo kako bi nam život bio bogatiji. (Bilo bi interesantno čuti kako učenici vjeronauka doživljavaju ovu razliku među predmetima!)

Ne tvrdim da nema oblika religioznosti i nastave vjeronauka koja su zaista slični onome što ovi učenici doživljavaju, ali se iz saznanja koja imam nikako ne mogu složiti da nastava vjeronauka to hoće biti i da u sebi ima takvo određenje. Isto tako mislim da ima jednako toliko ako ne i više primjera loše i štetne nastave etike. Ponovit ću tezu koju konstantno i dosljedno zastupam u ovoj diskusiji: glavni problem etike, ali i vjeronauka, jest problem nastavnika odnosno njihovih mogućnosti (kvaliteta osobnosti, obrazovanje, vještine i sposobnosti) da se nose s ovom teškom zadaćom.

Etika i vjeronauk jesu upućeni jedno na drugo i u njihovom određivanju to ne smijemo nikako zanemariti. Naprotiv. Što će naša nastava etike biti ovisi i o tome kako ćemo se postaviti prema nastavi vjeronauka (ali i nastava etike prema vjeronauku). Može li naša nastava biti produktivna ako se postavlja kao svojevrsna korekcija vjeronauka. (Isto tako, ni

nastava vjeronauka ne može biti produktivna ako mogućnost ljudskog i moralnog vidi samo u sferi religije).

Trenutna zbivanja oko formuliranja novog nastavnog programa nastave etike pokazuju da određenje prema vjeronauku više ne treba biti smetnja. Kolegica Kozina u nastavi etike prije svega vidi JEDNU VELIKU ŠANSU. Slično proizlazi iz napisa kolege Raunića i kolegice Gosić. Moramo li se opterećivati time kako smo tu šansu dobili? Toliko toga je izazvano nekim vanjskim povodom, a dalo je izuzetno značajne rezultate. No, nećemo li tu šansu izigrati ako ne uvidimo da je ima i nastava vjeronauka, i to na istom području, a ne na području zaglupljivanja i otuđivanja?

Još jedno pitanje. Vezano je uz činjenicu da su moralni problemi pred kojima se danas nalazimo toliko složeni da im moramo pristupiti interdisciplinarno: Nije li naša situacija vezanosti uz predmet u kojem dominira teologija prednost, a ne prepreka? Podsjetio bih na 2. i 3. točku sažetka koncepcije novog programa etike koju je izložio kolega Čović, a citirana je na početku naše diskusije:

2. Novi nastavni program stoga bi morao biti artikuliran s pozicija etike kao filozofske discipline, što nikako ne prijeći uspostavljanje perspektiva i relacija prema drugim duhovnim područjima i disciplinama.
3. Novi nastavni program također bi trebao biti dosljedno izgrađen na laicističkim osnovama. U tako postavljenim okvirima pozitivno moralno nasljeđe svjetskih religija može doći do punog izražaja.

Nije li među našim predmetima moguća ista interdisciplinarnost kakva je ostvarena unutar bioetike, a svjedoči je kolegica Gosić na kraju svog zadnjeg priloga?

Prof. dr. sc. Milan Polić

Svakako se slažem da prilikom odgojnog djelovanja, veliku ili malu, treba iskoristiti na najbolji mogući način. Pri tome je međutim itekako važno osvijestiti sve što priliku čini prilikom ili možda neprilikom, upravo zato da bi ju se optimalno iskoristilo. Ne mislim, dakle, da bismo se trebali OPTEREĆIVATI time kako smo »priliku dobili«, ali mislim da ju u svim aspektima, itekako trebamo promisliti kako se ne bismo našli umjesto u prilici u neprilici. Pa ako podrijetlo »prilike« utječe na njenu »prilichnost«, a ja sam uvjeren da utječe, onda i njega treba promisliti. Drugim riječima, ako nastavi etike prijeti da zbog programske vezanosti za nastavu vjeronauka bude instrumentalizirana u cilju povećanja učenika na nastavi vjeronauka ili čak da jednim dijelom ili u jednom broju slučajeva

bude prikrivenim vjeronaukom, onda upravo autentičnost samog etičkog pristupa zahtijeva da to bude kritički promišljeno i domišljeno. A mislim da opravdanost pretpostavke o toj opasnosti do sada nitko nije osporio (iako bih volio da jest). Naprotiv. Stoga očekujem da se taj odnos potanko ispita. Radi predmeta oko kojega se eto trudimo. To »nikako ne priječi uspostavljanje perspektiva i relacija prema drugim duhovnim područjima i disciplinama«, ali zahtijeva da se ta »perspektiva i relacija« kritički sagledaju i da se u skladu s time onda djeluje. U tome i vidim smisao ove rasprave. Pa ako u nastavi etike ima mjesta i za »pozitivno moralno nasljeđe svjetskih religija«, onda to mora proizići iz etike same, a ne da ona tim nasljeđem bude *a priori* određena ili čak štoviše da mu bude određena.

Svakako se slažem i s tvrdnjom da realizacija svakog programa na kraju ovisi o nastavnicima. No ipak, kao što dobri programi i uvjeti pomažu slabijem nastavniku, tako loši programi i uvjeti odmažu dobrom nastavniku, pa nikako nije svejedno kakvi su, jer se inače oko njih i ne bismo trebali posebno truditi. Zato napor da se programi i uvjeti učine primjerenijima odgojnoj svrsi smatram nadasve opravdanim.

Svakako se slažem, i malo je tko u to uvjereniji od mene, da je interdisciplinarnost i multidisciplinarnost u traganju za istinom, pa dosljedno tome i u odgoju, odnosno u obrazovanju danas potrebija nego ikada. No, to još uvijek ne znači da razložnom smatram npr. tvrdnju da je »bioetičar najprije liječnik zbog svojeg moralnog iskustva kojega stječe neposrednim djelovanjem s pacijentima; bioetičar je i znanstvenik, iznad svega biolog zbog mjerodavnosti na području biološko-tehnoloških znanja.« A što je s mjerodavnošću na području etike, čije je ime u osnovi predmetne složenice? Stoga si uzimam za pravo, pa čak smatram i svojom profesionalnom obvezom, u jednoj javnoj stručnoj raspravi postavljati pitanja koja bi možda mogla pomoći da se promisli i domisli pojam »bioetike« prije nego što eventualno postane nastavni predmet. Jer unutar onoga što se naziva bioetika ja još uvijek ne vidim neku smislenu interdisciplinarnost, već za sada tek multidisciplinarnost u pristupu jednom još prilično neodređenom predmetu. Pa ako se interdisciplinarnost i uspostavlja na nekim mjestima tako široko zahvaćenog predmeta, kao npr. na mjestu dodira medicine i filozofije, to još nije interdisciplinarnost bioetike, osim ako medicina ne svojata cijelo područje Žvota. Pored toga, gdje je tu mjesto ostalih nabrojanih znanosti? Usprkos strpljivih i opetovanih odgovora kolegice Gosić ja još uvijek ne mogu izvući zaključak o tome tko će i kako osposobljavati kadrove za taj nastavni predmet. A to mi se baš ne čini

nevažno. Uostalom zašto se to, ako je sve »jasno i razgovijetno«, ne može jednostavno reći, nego o tome treba izvlačiti zaključke?

I da stvar bude složenija, meni još uvijek nije jasno ni to očekuje li se od etike da filozofski, dakle kritički, promišlja »moralno« postojće ili da, nasuprot toga, propisuje neko »opće treba da«, neke univerzalne vrijednosti, tj. da »znanstveno uspostavi« neki moralni univerzalizam, neki općesvjetski moral, a što ne može biti drugo do li ideologija u svom najprimjernijem obliku (pod ideologijom mislim na svako parcijalno mišljenje i interes koji se nastoje prikazati i tako nametnuti kao opći).

Raul Raunić, prof.

Kolegice i kolege, drago mi je da je rasprava naznačila nekoliko važnih problema. Nadam se, da će se među ostalim i zato, našim razgovorima pridružiti i veći broj sudionika.

U dosadašnjoj su raspravi, ako smijem komentirati, naznačene dvije dimenzije problema.

S jedne strane nastavi se etike, posve opravdano, pristupa izvana. Propituju se okolnosti njezina uvođenja, namjere predlagatelja, i uloga etike u odgoju.

Dominira sugestija da je etika uvedena u srednjoškolski program kao dio sveobuhvatnog plana »religioznih boraca« koji katolički nesocijaliziranu djecu štite od »studen i kiše« tako što im (za vrijeme dok se većina poučava u vjeri) podastiru razblaženi vjeronauk pod simpatičnim imenom etika.

Dopuštam da je dio istine prisutan u takvim konstatacijama. (Ostatak bih pripisao dramaturgirajućem skandalonu iskusnog uvodničara). Ona se, međutim, možda ipak, prije tiče osviještenih ili manje osviještenih namjera onih koji su imali ili imaju moć da odlučuju, a manje nastave etike. Drugim riječima, na temelju pokušaja instrumentalizacije nastave etike, ne bismo smjeli izvoditi prenapregnjene zaključne sudove o nastavi etike, ili čak o naravi etike kao takve.

Dopis mr. Ćirila Čoha, od 8. odnosno 9. veljače, suprotstavlja se uvodnim tezama i donosi obrat. On, koliko razabirem, ne manje radikalno, nego samo sofisticiranije, vuče u suprotnom smjeru. Na uvodnu dijagnozu i hipotezu prof. dr. Polića – nastava je etike hiperdozirana sadržajima katoličkog vjeronauka – mr. Čoh odgovara – putem interdisciplinarnosti pojačajmo dozu. Dakako da autori mogu uvijek reći da nigdje to nisu eksplicite napisali, ali racionalna i sažeta interpretacija, koliko vidim, vodi takvim konkluzijama.

Argumentacija mr. Čoha smjera k tome da utvrdi supstancijalnu povezanost nastave etike i vjeronauka: »Etika i vjeronauk jesu upućeni jedno na drugo i u njihovom određivanju to ne smijemo nikako zanemariti. Naprotiv.« ... »Nije li naša situacija vezanosti uz predmet u kojem dominira teologija prednost, a ne prepreka?« Posebno su mi zagonetne formulacije: »Trenutačna zbivanja oko formuliranja novog nastavnog programa nastave etike pokazuju da određenje prema vjeronauku više ne treba biti smetnja«, i »Nije li među našim predmetima moguća ista interdisciplinarnost kakva je ostvarena unutar bioetike, a svjedoči je kolegica Gosić na kraju svog zadnjeg priloga?«

Moguće je da sam slabo upućen ili da sam krivo shvatio »trenutna zbivanja oko formuliranja novog nastavnog programa nastave etike«. Moje je tumačenje ipak da se u promjene programa išlo, kako zbog fenomena bioetike, tako i zbog preopterećenosti nastave etike religijskim sadržajima i pristupima.

U tom je kontekstu moja teza sljedeća: nastave etike ne bi trebala biti ni opterećena, ni obogaćena; nikakvom »upućenosti« i »vezanosti« – ni kritičkom ni interdisciplinarnom – na nastavu vjeronauka. Oba predmeta imaju iza sebe dugu i vrijednu intelektualnu tradiciju sposobnu da ih učini samostojećim subjektima. Odgojni i obrazovni kriteriji trebaju biti središnja referencijalna točka spram koje su oba predmeta javno odgovorna. Njihova međusobna slaganja dobrodošli su rezultat, ali nikako ne i postulirano polazište, pa makar ga nazvali i »interdisciplinarnim«.

Ne mislim da religiju treba jednostavno ignorirati. Predložio sam da u programu za četvrti razred, u okviru drugog poglavlja »Moral, religija, etika«, nakon tema »O čovjeku ili subjektu etike« i »O moralu ili predmetu etike«, bude riječi »O religiji ili drukčijem pristupu moralu«. Ta bi tema bila podijeljena na podteme: »Religijske kritike etičkih učenja« i »Filozofske kritike religijskih moralnih učenja«. Osnovna je ideja pokazati argumentacijske razlike u dva respektabilna pristupa moralu. Nadalje, bilo u okviru toga poglavlja, ili po mojem sudu još i bolje u okviru teme o toleranciji i kritici fundamentalizma, potrebno je ukazati na »Deklaraciju o svjetskoj etici« koju je 1993. donio Parlament svjetskih religija. (Zahvaljujem prof. dr. Čoviću što mi je ukazao na taj podatak, i štoviše, pribavio tekst).

Druga razina problema, koju su naše rasprave otvorile, jest unutar i tiče se utemeljenja i koncepcija etike. Zasada dominiraju dva pitanja: što je to bioetika i u čemu je njezina vrijednost te pitanje o intelektualizmu u etici. Ovu posljednju temu načeli su upiti mr. Čoha – »Mislite

li da su kriteriji i vrline u našoj svijesti isto što i kriteriji i vrline u našem ponašanju?» i upiti prof. dr. Polića – »Čime bi trebala biti upravljana naša volja, da bi bila dobra, ako je sama spoznaja istine (ma što ona bila) za to nedovoljna« te »Kako to, što osim spoznaje treba odrediti našu volju, treba biti predmet etike?« Oba su pitanja i mišljenja koja su autori podastrijeli vrlo interesantna i poticajna za kritičku raspravu. Nadam se da neću biti jedini koji će, u jednom od sljedećih javljanja, pokušati tome dati svoj prilog.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Potpuno se slažem s kolegom Raunićem da »odgojni i obrazovni kriteriji trebaju biti središnja referencijalna točka spram koje su oba predmeta javno odgovorna«. I upravo se zato potrebno teorijski i praktično odrediti prema tvrdnji – za koju svi dosadašnji sudionici rasprave priznaju da je bar djelomično točna, a da još nitko nije pokazao po čemu bi bila bar djelomično netočna – da je etika u nastavu uvedena kao alternativa vjeronauku i nastojanjem onih koji su se zalagali za vjeronauk u školi, a ne zato što su to zahtijevali odgojni, odnosno obrazovni kriteriji. Pa ako dakle postoje odgojni, odnosno obrazovni razlozi za nastavu etike, onda nastava etike treba biti organizirana neovisno o školskom vjeronauku, ili ma kojem drugom nastavnom predmetu. Sve dok se to ne dogodi nastava će etike biti privjesak vjeronauka i u funkciji nastave vjeronauka, ma koliko se pojedini nastavnici trudili da tako ne bude.

To ne znači da »religiju treba jednostavno ignorirati«, ali znači da o etičkom ignoriranju ili neignoriranju religije trebaju odlučiti etički, a ne religiozni razlozi. Sada, međutim, čak i samo svoje postojanje kao alternativni nastavni predmet etika zahvaljuje vjeronauku, pa se tu dakle ne radi o »jednostavnom ignoriranju religije«, nego naprotiv o njezinom jednostavnom i apriornom pretpostavljanju, što mi se čini znanstveno i odgojno neprihvatljivo.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Zahvaljujem kolegi Rauniću na dobronamjernoj, interesantnoj i za daljnji dijalog poticajnoj interpretaciji mojih teza o upućenosti nastave etike na nastavu vjeronauka i o interdisciplinarnosti u nastavi. On me upozorio prema kojim neželjenim konkluzijama moje teze mogu voditi te me potakao da ih jasnije oblikujem i time usmjerim u željenom pravcu.

Upućenost nastave etike na nastavu vjeronauka ne podrazumijeva obogaćivanje jednog predmeta sadržajima drugog predmeta (posebno ne

sadržaja etike sadržajima religije, naprotiv, slažem se da u sadašnjem programu takvih sadržaja ima previše). Upućenost podrazumijeva da svaki predmet ide svojim putem, ali da se ti putovi međusobno uvažavaju.

I dalje tvrdim da se (ovako shvaćena) upućenost ne može zbjeći. Ona ne proizlazi samo iz odnosa po kojem je jedan predmet alternativa drugom, već i iz toga što su to različiti odnosi prema istom fenomenu, fenomenu morala. Ukoliko se ta upućenost zanemari onda ovi predmeti postaju smetnja jedan drugom što rađa nezdravim (da ne kažem nemoralnim) pojavama čija žrtva su učenici, njihovi roditelji, ali i društvo u cjelini. Rečenicu: »Trenutna zbivanja oko formuliranja novog nastavnog programa nastave etike pokazuju da određenje prema vjeronauku više ne treba biti smetnja«, treba shvatiti kao moje mišljenje da se u prijedlogu novog programa ovako shvaćena upućenost uvažava.

Ova upućenost ne onemogućuje zahtjev koji postavlja kolega Polić da se nastava etike »organizirana neovisno o školskom vjeronauku, ili ma kojem drugom nastavnom predmetu«.

Interdisciplinarnost koju spominjem ne vežem uz još jače doziranje sadržaja vjeronauka predmetu etika ili obrnuto. Nisam govorio ni o tome da bi ova dva predmeta trebala biti interdisciplinarno koncipirana. (Ima razloga zbog kojih bi o tome možda trebalo razmišljati. To vjerojatno misli i kolega Polić kad kaže: »Interdisciplinarnost i multidisciplinarnost u traganju za istinom, pa dosljedno tome i u odgoju, odnosno u obrazovanju danas je potrebnija nego ikada.«) Spomenuo sam fenomen interdisciplinarnosti u suvremenom pristupu problemima, među ostalim i etičkim, da bih još jače naglasio kako naši predmeti ne moraju biti smetnja jedan drugome. Naša situacija vezanosti uz predmet u kojem dominira teologija, koji predaje teolog, trebala bi biti ono čime bismo se mogli okoristiti. Isto tako bi se vjeroučitelj morao moći okoristiti time što je njegova nastava vezana uz predmet koji predaje filozof. Oni tu priliku i ne moraju koristiti, ali bi svakako trebali voditi računa o tome da ona ne postane neprilika.

Smatram vrijednim prijedlog kolege Raunića da u četvrtom razredu nastave etike budu zastupljene teme »Religijske kritike etičkih učenja« i »Filozofske kritike religijskih moralnih učenja«, da bi se pokazale »argumentacijske razlike u dva respektabilna pristupa moralu«. U početku naše diskusije bilo je predloženo da nas predlagatelji programa za pojedina godišta upoznaju sa svojim prijedlozima. Možda je sada prilika da nam kolega Raunić obrazloži gore spomenute teme. Postavio bih mu i jedno pitanje vezano uz ovu našu polemiku: bi li o izvođenju teme »Reli-

gijske kritike etičkih učenja« bilo uputno organizirati okrugli stol na kojem bi sudjelovali učenici obaju predmeta i njihovi nastavnici?

Imam još pitanje vezano uz tekst »Deklaracije o svjetskoj etici« koju je 1993. donio Parlament svjetskih religija. Sudeći prema naslovu ne smjera li to prema onome što kolega Polić zove »neki moralni univerzalizam, neki općesvjetski moral.

Podupirem prijedlog kolege Raunića da se vratimo na pitanja:

1. Jesu li kriteriji i vrline u našoj svijesti isto što i kriteriji i vrline u našem ponašanju?
2. Čime bi trebala biti upravljana naša volja da bi bila dobra, ako je sama spoznaja istine (ma što ona bila) za to nedovoljna?
3. Kako to, što osim spoznaje treba odrediti našu volju, treba biti predmet etike?

Ninoslav Pirš, student

Poštovani!

Zamolili ste nas na seminarima da pratimo raspravu, što sam ja danas evo učinio i iako nisam pročitao baš sve, dobio sam nekakvu približnu sliku o čemu je riječ. Nemam namjeru iznositi neko stručno mišljenje (jer ne mogu) o tome što bi etika trebala biti i kako bi se trebala predavati, ali ima nekih stvari koje sam primijetio da se zanemaruju, a čini mi se da svakako imaju utjecaja, iako možda ne bitnog.

Dok sam ja išao u srednju školu, mogli smo u prvom razredu birati hoćemo li slušati vjeronauk ili etiku. E, tu je problem (koji ste vi, sudionici foruma, zanemarili ili previdjeli). Rasprava je počela od pisma jedne majke koja je kritizirala školstvo zbog ukidanja etike, točnije što nije pružila etici veću šansu. Mislim da nije sama škola kriva za to, već da problem leži puno dublje. Kada sam ja, recimo, došao u srednju školu, nisam imao pojma što je etika (okvirno da, ali bit predmeta sam povezivao s vjeronaukom). Mislim da je problem bio u tome što sam vjeronauk slušao u osnovnoj školi već od nižih razreda i on mi je postao bliži i shvatljiviji. Naravno da sam onda i u srednjoj školi izabrao vjeronauk. Ako stavite etiku kao predmet u srednje škole i ako ga još progurate kao izborni predmet, nije ni čudo što će jako mali broj učenika pokazati zanimanje. Vjeronauk ipak ima osam godina prednosti pred prvom godinom etike.

Isto tako, etika je za one koji bi je i slušali, predmet kao i svaki drugi, gdje imamo stručno osposobljenog profesora (neovisno iz kojeg polja struke, filozofije, pedagogije ili nekog drugog), koji će taj predmet ocjenjivati i tražiti od učenika što više. To, naravno, nije loše i toplo se prepo-

ruča, pogotovo ako je predavanje postavljeno tako da je zanimljivo i da učenici sudjeluju u njemu.

Ali, s druge strane, časne sestre i svećenici nisu najčešće stručno osposobljeni profesori, koji će metodički i sistematski poučavati religiju, već samo »ljudi od vjere«, koji će sasvim drugačije prilaziti nastavi, a samim time i načinu ocjenjivanja (još jedan od problema navedenih u pismu majke).

Logično je dakle da će učenici krenuti na laganije predmete koji im mogu poboljšati prosjek ili jednostavno predmete za koje se neće trebati toliko zalagati, a uspjeh će biti zajamčen.

Dakle, bit svega što sam htio reći jest da bi možda trebalo staviti etiku i u osnovne škole, ali više kao teorijski predmet, tek toliko da se djeca upoznaju s njim i da znaju što ih može čekati u srednjoj školi (što ćete odrediti čini mi se u ovoj diskusiji). I isto tako da se napravi paralela između načina predavanja i ocjenjivanja etike i vjeronauka. Da vjeronauk također postane »predmet«, a ne slobodna (koji puta i neobavezna) aktivnost, kao što bi to i etika trebala biti.

S poštovanjem,

Ninoslav Pirš

Raul Raunić, prof.

Zahvaljujem prof. dr. Poliću i mr. Čohu na osvrtima, komentarima i pojašnjenjima. Na pitanja kolege Čoha telegrafski bih odgovorio sljedeće:

1. Argumentacijske razlike između etičkih i religijskih moralnih učenja ponajprije vidim u utemeljenju i statusu moralnih normi te pitanju moralne zrelosti i odgovornosti. Osobno bih na takvim potkama gradio potpoglavlja, što dakako ne isključuje drukčije pristupe.
2. Pitanje o okruglom stolu nastavnika i učenika etike i vjeronauka, uz obradu teme »Religijske kritike etičkih učenja«, duboko je posebno pitanje određeno akterima, njihovim namjerama i ciljevima te prevladavajućem ozračju, kako unutar svake pojedine škole tako i posebnog društvenog trenutka.

Mislim da razumijem plemenitost Vaših namjera, ali moje je da osvjestim strahove ili kako to Vi kažete, upozorim na moguće neželjene konkluzije. Osobna je procjena nastavnika može li izbjeći sljedeće rizike:

- a) situacije u kojima većina, već i po naravi zadane teme, proziva manjinu te se od njih, u ovoj ili onoj formi traži da objasne, kako to i zašto izabiru etiku;
- b) izbjeći nepotrebne izvanteorijske »argumente«, etiketiranja i antagoniziranja u situaciji kada to dobrom dijelu profesionalaca duha, što svjesno, a što nesvjesno, teže polazi za rukom;
- c) izbjeći dojam da je etika, pupčanom vrpcom, trajno vezano, nedonošče vjeronauka;
- d) izbjeći dojam da je pluralizam svjetonazora neprirodno, a monizam prirodno stanje uz koje eto, uz malo dobre volje, svatko pošten i razuman, može pristati;
- e) izbjeći dojam da je odnos prema religiji i religijskim moralnim učenjima središnji etički problem.

Ako nastavnik sve to može postići, može se vjerovati da će dijalog donijeti dobrih rezultata. Stvar je, dakle, po mojem sudu, u osobnoj procjeni nastavnika i njegove konkretne situacije. Uzdizati, međutim, to na razinu općeg naputka o izvođenju nastave, držim da bi bilo pogrešno.

3. »Deklaracija o svjetskoj etici« koju je 1993. donio Parlament svjetskih religija značajan je dokument, koji pokazuje da se svjetske religije ne mogu složiti oko pitanja: postoji li Bog, ali mogu doći do »temelnog konsenzusa« u osnovnim etičkim pitanjima. Drugim riječima, nije metareligija, nego je upravo etika medij u kojemu različite religije mogu doći do temeljnih principa zajedničkog života. Zbog toga ne vjerujem da »Deklaracija o svjetskoj etici« smjera onome što prof. Polić kritički naziva »neki moralni univerzalizam, neki općesvjetski moral«. Kada bi se radilo o stvaranju svjetske religije, nadreligije, ili religije svih religija tada bi kritičke objekcije prof. Polića, mišljene u drugom kontekstu, pogadale stvar. Uostalom, možda će se prof. Polić i sam očitovati.

Rado bih s prve, izvanjske razine rasprave o etici, koja propituje okolnosti njezina uvođenja, namjere predlagatelja, ulogu etike u odgoju i njezin odnos prema vjeronauku, prešao na drugu, unutarnju razinu rasprave koja se tiče utemeljenja i koncepcija etike. Ne tvrdim da je time prva razina rasprave iscrpljena, ali opetovano tvrdim da je etiku moguće koncipirati kao samostojeći nastavni predmet. Zbog toga je rasprava o koncepcijama i nastavnim programima izuzetno značajna.

U tome je smislu mr. Čoh postavio, čine se, dalekosežno pitanje: »Mislite li da su kriteriji i vrline u našoj svijesti isto što i kriteriji i vrline u našem ponašanju?« Na to pitanje ja sam odgovorio »decidirano niječno«. U obrazloženju odgovora ustvrdio sam da je znanje nužan, ali ne i dovoljan uvjet vrline. U tom sam kontekstu kritizirao Sokratov intelektualizam i njegovu tezu o istovjetnosti znanja i vrline. Suprotstavio sam mu Aristotelov model etike koji smatram prihvatljivijim, zbog toga što pruža složeniji, i za razumijevanje posebnosti ljudskog djelovanja, primjereniji kategorijalni aparat.

Na moj su dopis regirali prof. dr. Polić (30. 1.) i mr. Čoh (31. 1.). (Is-pričavam se kolegama što nisam u mogućnosti, a po svemu sudeći i neću tako skoro ni biti, promptnije reagirati. Dapače, na neko ću se vrijeme morati povući iz rasprava).

Prof. Polić iznosi tri kritička suda i dva pitanja (treće je upućeno bio-etičarima).

1. »Sokratovski pristup (uza svu ograničenost Sokratova poimanja istine) superioran je aristotelovskom.«
2. za analogiju između učenja stolarije kojom postajem dobar stolar i učenja filozofije kojom postajem dobar čovjek, prof. Polić tvrdi da nije na »liniji sokratovski shvaćena znanja, pa u bitnome promašuje Sokratovu poziciju«.
3. Aristotel »vraća u igru« ili rehabilitira Sokrata time što tvrdi da je »vrlina u odabiračkoj naklonosti volje određene u skladu s razumom«.

Prije negoli prijedem na pitanja prof. Polića, dopustite komentar.

AD. 1. Moja je teza, istina ne odveć originalna, da je Aristotelov pristup ipak nadmoćan Sokratovu. Poteškoće Sokratove etičke pozicije (neovisno o tome što je etika u mnogome njegov izum, i što je način njegova poučavanja impresivan) počivaju na:

- a) restriktivnoj interpretaciji dobrobiti kao dobrog stanja duše. Takva restrikcija počiva na dvostrukoj redukciji: čovjeka na dušu, a duše na um. Vrlina i poroci pripadaju duši, a sve je drugo nevažno. Zato se dobrom i pravednom čovjeku, tvrdi Sokrat, ne može naškoditi. Ma što mu činili dobro je stanje njegove duše nepovredivo. Sa Sokratom započinje spiritualizacija moralnog života, koja će u zapadnoj filozofskoj tradiciji biti itekako utjecajna.
- b) U skladu s tezama izrečenim u stavku a), Sokrat je vrlinu sveo na znanje, i tako eliminirao iracionalni dio duše, a s njime emocije i

moralni karakter. Vrlina je mišljena po modelu teorijskog znanja ili znanosti. Općost takvog znanja – jednog sveobuhvatnog znanja o tome što je za ljudsko biće dobro – omogućuje jedinstvo vrlina ili takvo stanje duha po kojemu smo istodobno pravedni, umjereni i hrabri. Spoznati što je vrlina, vrhovni je cilj ljudskog Žvota. Konzekvencije Sokratova intelektualizma nalazimo u kasnostoičkom idealu apatičnog mudraca, potpuno oslobođenog Židnja i strasti. Stoici su, uostalom, Sokrata smatrali jedinim ikad Žvućim mudracem.

- c) Sokratov intelektualizam neuvjerljivo izlazi na kraj s fenomenom »akrasie« ili onim što danas nazivamo slabost volje. Njegov pokušaj da u terminima »znanje – neznanje« objasni nedostatak samokontrole ili dispozicije da moralni subjekt čini ono što znade da je za njega najbolje, proturječi iskustvu i potcjenjuje problem moralne motivacije.

Dopustite da u tom kontekstu odgovorim i na primjedbe kolege Čoha. Kolega Čoh (31. 1.) piše: »Mislim da se Sokrat krivo shvaća. On ne govori da su znanje i vrlina jedno te isto, već o tome DA MOGU BITI ISTO. One i MORAJU biti isto da bi moralno djelovanje moglo biti moralno djelovanje; ako su odvojene nema moralnog djelovanja«.

Moguće je da je moja teza, prema kojoj Sokrat izjednačuje, svodi, smatra istovjetnim, znanje i vrlinu, pogrešna. Moguće je, mada nije vjerojatno, da su i interpretacije domaćih i stranih autora (Bazala, Bošnjak, Grgić, Kraut, Rowe, Gouthrie – ovaj posljednji u monografiji »Socrates« i poglavlje naslovljuje »Vrlina je znanje«) koji zastupaju takvu tezu, također pogrešne.

Problem, međutim, postaje u najmanju ruku drugorazrednim, kada kolega Čoh pojašnjava svoj stav. On, naime, osporava moj kategorički izrečeni sud da su kod Sokrata znanje i vrlina isto, s argumentacijom problematičnog suda prema kojemu znanje i vrlina MOGU biti isto, a da bi u istom dahu, apodiktički ustvrdio da znanje i vrlina MORAJU biti isto. Ovu posljednju tvrdnju obrazlaže tezom: »Ako su odvojene (znanje i vrlina – op. R.R.) nema moralnog djelovanja«. Moja je ishodišna tvrdnja – znanje je nužan, ali ne i dovoljan uvjet vrline – upravo išla za time da odbaci obje opcije koje kolega Čoh nudi – istovjetnost znanja i vrline (tu opciju kolega Čoh prihvaća); i razdvojenost znanja i vrline. Moja je teza, još jednom, da je znanje uvjet *sine qua non* vrline, ali ne i sva vrlina.

2. Što se tiče primjedbe prof. Polića da analogija između učenja stolarije, kojom postajem dobar stolar, i učenja filozofije, kojom postajem

dobar čovjek, u bitnome promašuje Sokratovu poziciju, podsjećam na dijalog »Protagora« (350. i dalje) u kojem Sokrat pravi analogije između različitih vještina i vrлина, koje se sve temelje na nediferenciranom pojmu znanja. Čini se zato da za Sokrata ipak stoji analogija, da s učenjem i znanjem graditeljstva postajemo graditelji, a s učenjem i spoznajom toga što je to pravednost, postajemo pravedni.

3. Nedvojbeno je da Aristotel »vraća u igru« Sokrata, odnosno da je čitava antička relevantna tradicija racionalistička. Aristotel, međutim, u Sokratov nediferencirani pojam razuma i znanja unosi distinkcije teorijskog i praktičnog uma kojima poima posebnost ljudskog djelovanja. Već je Platon zacrtao (*Država*, IV. knjiga), a Aristotel prihvatio (*Nikomahova etika*, VII knjiga) drukčiji model etike u kojem umni dio duše vodi, unatoč otporu, neumni dio duše, a za što su važni dispozicijski aspekti djelovanja. Ukratko, temeljnu metodičku razliku između Sokratova i Aristotelova modela moguće je naznačiti Aristotelovim riječima: »Sadašnje istraživanje nije radi znanstvene spoznaje, kao u drugim granama (jer ne proučavamo kako bismo spoznali što je krepost, nego da postanemo dobri, inače nam ona ne bi ništa koristila), nužno je razvidjeti ono što se tiče djelatnosti ...« (*Nikomahova etika*, 1103 b 25).

Čitava je priča o Sokratu i Aristotelu i meni bila potrebna jedino zato da izbjegnemo reducirano intelektualističko poimanje etike. Ne mislim da je Aristotelov model etike najprimjereniji za moderno doba, ali mislim da je nadmoćan Sokratovu. Minimalno je da u koncepciji etike pođemo od realističkog poimanja ljudske motivacije.

Naposlijetku o pitanjima prof. Polića.

1. »Čime bi trebala biti upravljana naša volja, da bi bila dobra, ako je sama spoznaja istine (ma što ona bila) za to nedovoljna?« Pitanje je interesantno, ali čini mi se da previše toga pretpostavlja. Prvo, nije li pojam djelovanja uvjerljivije ishodište za etičko promišljanje od pojma dobre volje? Drugo i važnije, za potrebe polemike zaoštrit ću stav i pitati, zašto mislite da spoznaja istine *eo ipso* motivira?

Bez obzira na to kolika je kognitivna sigurnost u nešto, ono neće postati etički stav, ako mi ne pristanemo uz ono što smatramo sigurnim. Moguće je da smo posve sigurno spoznali da toliko i toliko ljudi umire svakog sata od gladi, a da to ne bude etički stav, sve dok nismo uvjereni da tako ne smije biti. Drugim riječima, model uvjerenja je posredni model između modela spoznaje istine ili nediferenciranog znanja, koje pruža sigurnost; i modela decizionizma koji pruža odluku.

2. Drugo pitanje – »Kako to, što osim spoznaje treba odrediti našu volju, može biti predmet etike?« – tautološko je. Nakon što se, čini se, pristalo uz intelektualističko određenje etike, pita se, kako nešto, osim intelekta i znanja, može biti predmet etike. Ljudsko djelovanje, međutim, koje smatram najširim predmetom etike, počiva na praktičnom znanju. U njemu, praktičnom znanju, sudjeluje i poriv ili Žudnja. Ne bih, nadalje, podcijenio ni ulogu moralnih osjećaja u moralnoj motivaciji, pa čak ni značaj moralnih navika u moralnom odgajanju.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Prije svega zahvalio bih na prilogu kolegi Ninoslavu Piršu i ponovno pozvao srednjoškolce, studente i roditelje da sudjeluju u ovoj raspravi, jer su njihova svjedočanstva i mišljenja izuzetno korisna za teorijsko sagledavanje cjeline problema. Posebno u onom dijelu koji se tiče odnosa nastave etike i vjeronauka. Pri tome molim sve koji se odluče prijaviti za raspravu da to učine pod svojim pravim imenom i prezimenom, jer jedino tako mogu sudjelovati u raspravi (svima koji se prijave anonimno obvezan sam, kao administrator MultiForuma, onemogućiti pristup).

Kolegi Raulu Rauniću zahvalio bih pak na tome što je svojim posljednjim prilogom raspravi dao potrebnu teorijsku razinu, pa očekujem da ćemo sada zaista ući u srž problema. Otvorilo se, međutim, već mnoštvo pitanja i pomalo prijeti opasnost da se u tom mnoštvu zagube upravo ona osnovna. Stoga ću se, do daljnjega, zadržati samo pri onom što u ovoj raspravi smatram pitanjem svih pitanja, uvjeren da ćemo postupno doći i do ostalih, ne bježeći, dakako, od obveze da odgovorim i na ostala pitanja koja ću trenutno zaobići. To znači da neću dalje proširivati raspravu o sokratovskom ili aristotelovskom pristupu, već ću jednostavno prepustiti svakome da koristi prednosti jednog ili drugog, pa neka rasprava pokaže što mogu. Temeljnu etičku pogrešku ja naime vidim upravo u rascjepu teorijskog i praktičkog uma ili onome što kolega Raunić zove Aristotelovom »distinkcijom teorijskog i praktičnog uma« i što on vidi kao određenu prednost. Prepuštam dakle njemu i ostalima koji dijele to mišljenje da tu prednost iskoriste i u raspravi pokažu, a sam ću se potruditi da pokažem da je produktivno rješenje moguće jedino na liniji jedinstvenog uma koji da bi bio praktički mora biti teorijski, i obratno, da bi bio teorijski mora biti praktički (samo usput: ja još uvijek značenjski razlikujem praktičan i praktički, kao što razlikujem električan i električki). Jer, ako teorijski um nije praktički onda je jalov, a ako praktički um nije teorijski onda je puka samovolja. To, dakako, tek moram dokazati. Međutim, da bismo raspravu maksimalno saželi i učinili preglednijom i ra-

zumljivijom morat ćemo jasno postaviti svoje početne pozicije. A moja je početna pozicija vrlo jednostavna i svodi se na ovo: u jedinstvu uma (teorijskog i praktičkog), tj. u jedinstvu vjerovanja i spoznaje, tj. u jedinstvu vrijednosti i znanja (činjenica) – ako je istina onda je dobro i ako je dobro onda je istina, tj. istina - dobro (pri čemu nikako ne dijelim Sokratovo poimanje istine, ali to postaje važno tek kada se napravi odlučan korak od Sokrata prema Platonu). Sve izvan toga vodi u manipulaciju koju smatram zlom.

I tu, uvjeren sam, počinje pravi problem. Za moje pitanje: »Kako to, što osim spoznaje treba odrediti našu volju, može biti predmet etike?«, kolega Raunić kaže da je tautološko, pa dodaje: »Ljudsko djelovanje, međutim, koje smatram najširim predmetom etike, počiva na praktičnom znanju. U njemu, praktičnom znanju, sudjeluje i poriv ili židnja. Ne bih, nadalje, podcijenio ni ulogu moralnih osjećaja u moralnoj motivaciji, pa čak ni značaj moralnih navika u moralnom odgajanju«, čime pokazuje da moje pitanje ipak otkriva u njegovoj poziciji nešto o čemu je itekako smisljeno pitati. (O tome koliko je smisljeno govoriti o intelektualističkoj etici možemo kasnije.)

Pitam dakle: što je to »praktično znanje« (u odnosu valjda na teorijsko), kako u njemu sudjeluju »porivi i židnje« te koja je »uloga moralnih osjećaja u moralnoj motivaciji« pa čak i »moralnih navika u moralnom odgajanju«?

Inače, slažem se s kolegom Raunićem da je za etičko promišljanje, pitanje djelovanja važnije od pitanja volje (dobre ili ne). A na pitanje: »Zašto mislite da spoznaja istine *eo ipso* motivira?«, odgovorit ću za sada samo ovo: jer, ako spoznaja istine ne motivira na dobro, onda je dobro djelovanje izvan čovjekovih mogućnosti, osim slučajno, a to vjerujem za etičku raspravu nije interesantno. Naime, i kolega Raunić se slaže da je »znanje nužan uvjet vrline«, pa samim tim valjda i motivirajuće, ali ne i dovoljno, jer dodaje ne i »dovoljan uvjet«. Pitanje je sada jesu li ostali uvjeti, i mogu li uopće biti, predmetom etike? Ja se doduše slažem s kolegom Raunićem da osim spoznaje postoje još neki uvjeti za dobro djelovanje (npr. ljubav ili bar samoljublje), ali mislim da oni nisu i ne mogu biti u dosegu morala, pa dakle ni etike, već spadaju u područje erotike (koju dakako ne bi valjalo svoditi na seksualnost, iako ovu potonju iz nje ne bi trebalo ni isključivati). Time se eto vraćamo i na krucijalno pitanje: što je etika? Što se pak »moralnih navika« tiče njih smatram najbržim putem u pakao (čitaj zlo) i osnovnom oprekom dobrom djelovanju. Zašto? Možda bi ipak najprije trebalo čuti kako se »moralnim navikama« (to je između ostaloga i Aristotelova pozicija) postaje dobar?

No, sad ipak molim i odgovor na pitanje: kako može, etički relevantno i moralno dosežno, na dobro motivirati bilo što izvan spoznaje? Jer, upravo se to tvrdi, zar ne?

Uvažavam zauzetost kolege Raunića i strpljivo ću pričekati na njegov odgovor, ali kako sam uvjeren da većina etičkih pristupa počinje s Aristotelovom »distinkcijom teorijskog i praktičnog uma«, to bi me baš mogao »poklopiti« i netko drugi.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Slučem se s kolegom Polićem da je opcija koju nam u raspravi mogu pružiti sadašnji ili bivši učenici koji imaju iskustvo problematike nastave etike i vjeronauka u srednjoj školi veoma dragocjena. Zato kolegi Ninoslavu Piršu želim dobrodošlicu u MultiForum. Problem na koji on upozorava spada možda u izvanjsku razinu naše problematike kako bi to rekao kolega Raunić. Kažem: »Možda«, jer nisam siguran. Čini mi se da kolega upozorava na jednu razinu koja prethodi ovoj vanjskoj razini a to je svojevrsni bedem oko etike koji sprečava učenicima da bi do nje došli. To se i njemu dogodilo. On upozorava na potrebu rušenja tog bedema. Vjerujem da svi mi u tome pomažemo time što radimo na jačanju predmeta iznutra.

To jačanje iznutra, barem po mome uvjerenju, ne bi trebalo biti građenje zida prema vjeronauku. To isto sam prepoznao i u odgovorima kolege Raunića na moja pitanja koja se odnose na »vanjsku razinu problematike«. Trenutno nemam nikakve kritičke primjedbe na načela koja kolega zastupa u izradi koncepcije prikaza razlike između etičkih i religijskih moralnih učenja, ali ni na načela, kriterije koje predlaže za moguću interakciju nastave etike i vjeronauka. Ona su mi prihvatljiva. Time, naravno ne želim zatvoriti diskusiju o tome, naprotiv, želio bih ta načela i kriterije braniti. Razumijem i empirijske razloge zbog kojih treba naglasiti upravo ova načela i kriterije ali bih jako volio da nas neko razuvjeri u to da tih razloga ima. Predlažem svima koji imaju pozitivna ili negativna iskustva interakcije dvaju predmeta o kakvoj smo govorili da se uključe u raspravu.

Prelazim na »unutarnju razinu naše problematike«. Zadržat ću se samo na jednom problemu koji je nastao u polemici oko mog shvaćanja Sokratove teze o istovjetnosti znanja i vrline. Najprije ću navesti kontekst unutar kojega se događa moje izgovaranje problematičkog i apodiktičkog suda, kako kaže kolega Raunić »u istom dahu«.

»Mislim da se Sokrat krivo shvaća. On ne govori da su znanje i vrlina jedno te isto već o tome DA MOGU BITI ISTO. One i MORAJU biti

isto da bi moralno djelovanje moglo biti moralno djelovanje, ako su odvojene nema moralnog djelovanja. Sokrat, ali i istinski nastavnik etike autentično moralno djeluje kad svog sugovornika susreće u njegovom horizontu, kad se događa evokacija, nakon nje razumijevanje i refleksija. To je poučavanje o moralu u samom moralnom činu.«

Iz ovoga mogu izvesti svoje odgovore na prva dva pitanja kolege Polića:

1. Da bi volja bila dobra mora »hodati« u istini, odnosno prema istini. Ako »hoda« u istini dosegla je savršenstvo, nepogrešivost u djelovanju; ako hoda prema istini na putu je uspostavljanja tog savršenstva, odnosno jedinstva znanja i vrline. Da bi mogla hodati prema istini mora biti vođena što ne znači nasilno vučena, ili manipulirana.

Što to znači da znanje i vrлина MOGU biti isto? To znači da može biti da još nisu isto već, su na putu da to postanu. Na tom putu one nisu odvojene jer onda ne bi bilo moralnog djelovanja. A moralno djelovanje je moguće i »na putu«. Sokratovo se učenje više odnosi na ovo moralno djelovanje nego ono »spiritualizirano« koje se događa u nekom apsolutnom znanju i s tim znanjem u apsolutno pročišćenoj duši. Sokrat se krivo shvaća ako se zanemaruje ovaj moral »na putu«. Sokrat u poučavanju, za koje rekoh da je i samo moralni čin, a time i primjer moralnog čina, ulazi u horizont svoga suputnika i hoda s njime. Ponekad se dogodi da suputnik zaostane pa ga Sokrat mora počekati i spoznajom jačati volju da ga dalje može i hoće pratiti. Događa se i to da suputnik osnažen zanosom potrči naprijed uvjeren da još uvijek hoda s njime. (Takav slučaj nam je zapisan na početku *Gozbe*. Tu imamo i zapis o Sokratu koji se povukao u vrt u stanje »čiste svijesti«. To povlačenje nema svrhu u sebi samome, već u osposobljavanju da bi mogao uistinu biti s onima koji ga traže.)

Suputnik na putu hodajući uistinu sa Sokratom razotkriva svoje neznanje. Svijest o ovom neznanju je početak znanja, onog znanja koje MORA biti identično s vrlinom da bi vrлина uopće bila vrлина. Tu svijest o vlastitom neznanju ima i Sokrat. Sokrat je mudar jer zna procijeniti granicu svoga znanja, odnosno granicu moći svoga djelovanja. On nikada nije govorio ono što ne zna već samo ono što zna; kad je djelovao samo u granicama svoga uvida. Descarteovski rečeno, on nije dozvoljavao da se njegova volja prostire šire od njegovog znanja. Tamo gdje nije imao misaonog uvida nije djelovao da ne bi pogriješio. No, kod Sokrata fascinira to da u svom spoznavanju i djelovanju uvijek nadilazi ove granice. Kao da u igru ulazi nešto izvan ove ograničene spoznaje, ali zbog spoznaje, odnosno uočavanja njenih granica. To nešto nije spoznaja, ali nije izvan svijesti već dolazi iz nje. Sokrat to zove *daimonom*. Fichte bi to nazvao gla-

som savjesti. On ograničenoj spoznaji dolazi u susret, Ficheovski rečeno, on Sokrata NAGRAĐUJE kad ima djelovati.

Spominjem Fichtea jer mi se čini da je na njegovom tragu i diskusija kolege Polića o jedinstvu teorijskog i praktičkog uma.

Obradovao sam se kad sam saznao na što kolega Polić smjera kad pita što to osim spoznaje može pokrenuti našu volju. On smjera na eros i kaže da on ne može biti predmet etike. Postavio bih mu pitanje: može li Sokratov *daimon* biti predmet etike, barem one koju posreduje Sokrat?

Uvodeći eros u našu raspravu (mislim na eros kao pojam, a ne na eros kao realitet jer je on već prisutan) lakše mi je objasniti ono što sam se do sada trudio objasniti. Eros nije ni u čistom neznanju ni u čistom znanju, ni u potpunoj nemoći ni u apsolutnoj moći, on je između, na putu. Ali on ipak nešto zna i nešto može, i hoće više i sve više, i može više i više, i čini više i više, i nikad u tome ne prestaje.

Želim kolegi Rauniću da što uspješnije obavi svoje obaveze i da nam se što prije pridruži u diskusiji.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Uz ispriku kolegi Čohu što to nisam učinio odmah (zaista sam bio spriječen), odgovorio bih na njegovo pitanje. Moram, međutim, reći da sam se i prilično dvoumio. S jedne strane želio sam dati opširniji odgovor, dok sam se s druge strane plašio da će to raspravu usmjeriti mimo onih pitanja koja trenutno smatram bitnima i na koje odgovore s nestrpljenjem očekujem. Prevagnulo je ovo posljednje i zato kolegu Čoha molim za razumijevanje, a sve zainteresirane upućujem na svoje knjige *K filozofiji odgoja* (1993.) i *Odgoj i svije(s)t* (1993.) u kojima se opširnije bavim Sokratovim poimanjem dobra i *E(ro)tika i sloboda* (1990.) u kojoj se bavim pojmom erosa.

Kolega me Čoh, dakle, s obzirom na erotičko koje spominjem pita: »Može li Sokratov *daimon* biti predmet etike, barem one koju posreduje Sokrat?«

Prije samog odgovora naveo bih kratku bilješku iz »Filozofijskog rječnika« (1965.) koju je napisao profesor Branko Bošnjak.

»*Daimonion* (grč.) glas božanstva. Kao problem *daimonion* nalazimo kod Sokrata kao naziv za unutrašnji glas koji se javlja u čovjeku (savjest). Sokrat je tvrdio da ga pri svakom postupku *daimonion* opominje da li da nešto učini ili ne. *Daimon* kao iracionalni moment proturječi dosljednom racionalizmu.«

Za razliku od profesora Bošnjaka, ja mislim da je *daimonion* kod Sokrata upravo glas vlastitog razuma koji nastoji oko unutrašnjeg čovjekovog sklada («Spoznaj samoga sebe»), ali i sklada određene ljudske zajednice, pa i cijelog čovječanstva (to proizlazi iz Sokratovog shvaćanja istine kao jedne, vječne i nepromjenjive te njegovog poimanja spoznaje kao prisjećanja na viđenu istinu). Sokratov *daimonion* nije, dakle, interiorizirani skup društvenih normi, kao što je to kod većine ljudi, već svijest o (in)konzistentnosti vlastitih stavova i postupaka. Time pak što Sokrat istinu traži u razgovoru (što ne proturječi njegovom vjerovanju da je ona u svima ista) praktički se neutralizira njegova pogrešna pretpostavka da je istina jedna, vječna i nepromjenjiva (što jest iracionalan stav). Spoznajući da bi djelovao i djelujući da bi spoznao Sokrat istinu spoznaje i živi ujedno. Teorijski je um praktički, a etika se ne razlikuje od opće znanosti, koja je uvijek i jedino znanost življenja.

Može li, dakle, Sokratov *daimonion* biti predmet etike? Kao predmet naknadnog etičkog promišljanja uvjeren sam da može (s kakvim rezultatom drugo je pitanje), ali unutar Sokratove znanosti on funkcionira kao genijalan izum – koji je kao takav proizvod stvaralačkog uma, a to znači da je nastao upravo erotičkim činom – po kojemu su kako sama ta znanost tako i jedan drukčiji svijet (koji onda naknadno može pitati o svojim pretpostavkama) mogući. U svakom slučaju nije Sokrat misleći etički došao do svoga *daimoniona*, nego je, upravo obratno, sljedeći svog *daimoniona* stvorio etiku kao opću znanost. Njegov *daimonion* (imanentna kritika) prethodi njegovoj etici.

Lea Bernašek, učenica

Poštovani prof. Poliću,

kao učenica prvoga razreda srednje škole našla sam se na početku godine u dilemi: da li da kao izborni predmet odaberem etiku ili vjeronauk. Većina mojih vršnjaka našla se u istoj poziciji i većina ih je zbog loše informiranosti o pojmu nastave etike i predrasude prema vjeronauku kao lakšem predmetu odabrala upravo njega. Manjina koja je odabrala etiku, kao ja, učinila je to iz razloga što nam je bilo nezanimljivo devetu godinu za redom slušati opet istu priču na vjeronauku. Zapravo smo odabrali etiku jer smo isključili vjeronauk, a drugog izbornog predmeta nije bilo (dakle etiku nismo odabrali zbog nje same, zapravo nismo ni bili svjesni njenog sadržaja). Stoga predlažem da se učenici opredijele za jedan od navedenih predmeta tek nakon što su odslušali jedan sat etike i jedan sat vjeronauka. No, učenici bi trebali biti bolje informirani i prije upisa i zato ovakve rasprave smatram vrlo korisnima, ali trebalo bi naći i druge načine

da se etika približi učenicima (vjeronauk ipak slušamo kroz cijelo osnovno školovanje). Ja se nisam razočarala što se tiče etike. Ne mora uvijek biti da je vjeronauk lakši predmet jer dok moji prijatelji na vjeronauku pišu stranice referata o nebrojenim vjerama, mi na etici raspravljamo o temama koje su bitne za našu budućnost, pomažu nam da se bolje prilagodimo nazorima društva i olakšavaju nam naš daljnji životni put, što ja smatram potrebnijim i važnijim od nastave vjeronauka.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Najljepše zahvaljujem Lei Bernašek na javljanju u nadi da će takvi prilozu potaknuti i srednjoškolske nastavnike da se više uključe u ovu raspravu.

Dr. sc. Ivan Čehok

Poštovani sudionici rasprave, drago mi je da vrijedno raspravljate o nastavi etike. Izrečeno je mnogo stajališta o mnogim pitanjima koja izaziva nastava etike, što je dobro. Ne smijemo nikako zaboraviti da je etika sada nastavni predmet u srednjoj školi i da cijele ove rasprave ne bi ni bilo da taj predmet nije uveden. No, jednako tako, bilo bi loše kada bi se rasprava svela na ispitivanje statusa toga predmeta u srednjoj školi, naprosto stoga što bi prethodno trebalo odrediti načela i smisao školskoga kurikuluma uopće. Stoga se ne bih osvrtao na pitanje o odnosu etike i vjeronauka, premda je ono možda temeljno jer najviše bode oči i izaziva javnu pozornost. Meni je sekundarno važno to što je etika uvedena kao alternativni predmet vjeronauku, ali da odmah jasno kažem – bilo bi bolje da nije tako. No, etika, ako ima svoju unutarnju vrijednost, da se poslužimo etičkim pojmovnikom, ako je dobro *in se*, svakako može pronaći opravdanje u projektiranju školskoga kurikuluma uopće. Stoga je dobro što je većina kolega, prije svih, kolege Polić, Čoh, Raunić i Brkić, raspravu usmjerilo prema propitivanju uloge i smisla nastave etike. Da bih na početku odmah preduhitrio prigovor kako pišem jer me osobno pogađa sudbina predmeta etike, budući da sam napisao tri od četiri udžbenika za taj predmet, ponovit ću i ono što sam više puta u javnosti isticao – smatram lošim postojeći nastavni program etike, što znači da i udžbenici ne mogu biti bitno bolji (ne mislim pritom na metodičko-didaktičko oblikovanje).

Mislim da se ključno pitanje pojavilo u raspravama – kolika je edukativna uloga etike i što ona treba pružiti učenicima, s time da je pitanje isplivalo na uzburkanom moru filozofije kao pitanje može li se uopće moral poučavati te, iz njega izvedeno, u kakvome su odnosu znanje i djelovanje, um i volja itd. Upravo stoga što je tako isplivalo, mislim da bi ga trebalo

zaštititi od onoga što uokolo njega pluta. Pridružujući ga egzemplarnim i paradigmatiskim oprečnim filozofemima Sokrata i Aristotela, što se odmah pretvara u spor, mislim da su nam kolege Polić i Raunić ostale dužne odgovor na prethodno pitanje, koje, kada na njega odgovorimo, postaje točka sjecišta tih paradigmatiskih strana – riječ je o pitanju o tome što je odgoj. Naime, odgovorajući upravo na to i Sokrat i Aristotel vjerovali su ili uvjerovali su svoje učenike da je »ethos« poučiv, premda su, kako je dobro primijećeno, poučivost pripisivali bitno različitim motivacijskim razlozima. Ponavljam tu tvrdnju – motivacijskim – kako bih možda donekle oslabio, čini mi se, nedovoljno argumentiranu postavku kolege Polića, koja se pak naslućuje u pitanju: »Što bi to, osim spoznaje, moglo potaknuti djelovanje.« Nije, naime, Sokrat mislio da ništa drugo ne pokreće dobro djelovanje osim spoznaje dobra, već je mislio da ga ta spoznaja najviše pokreće, da je najjača, da je ontološki rečeno, *ontos on*. Sokrat, ali još više Platon, bili su svjesni uloge nagona, od animalnoga do erotičkoga u Polićevu smislu, dapače, ima interpretacija da je cijela suvremena psihologija sadržana u »Državi«. Paradoksalno gledano, Aristotel koji nije bio sklon moralnome intelektualizmu te, što je još čudnije, koji je anatomski, fizički, ali i psihološki secirao živa bića, nije se pretjerano ili se barem nije u tolikoj mjeri kao Platon mučio afektivnim dijelom duše. Pitanje moralnosti jest pitanje izbora oblika života za nj, pa onaj tko izabire *bios apolaustikos* egzemplarno svjedoči kako je, Humeovski rečeno, um zarobljenik afekta, što samo potvrđuje njegovu postavku da spoznaja dobra nije dovoljna (ili, kako kaže kolega Raunić, nije dovoljan razlog). Mislim da Sokrat, neka mi se oprost, upućuje na to da je spoznaja ipak najdovoljnija. No, da se oslobodimo autoriteta kako se ne bismo pretjerano upleli u interpretacije, ostaje činjenica da su vjerovali u poučivost morala, dapače, čini se da je za njih moralni odgoj pleonazam.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Izvršno je to što se u raspravu uključio i kolega Čehok kao autor udžbenika etike. Nadam se da će to uskoro učiniti i tvorci programa nastave etike koji to još nisu učinili.

Mislim da se malo po pomalo oblikuju ključna pitanja, a i neki se bitni momenti sve više čine nesporni. Stoga i ne bih opširnije, barem za sada, odgovarao na primjedbu kolege Čehoka kojom želi oslabiti moju »nedovoljno argumentiranu postavku koja se pak naslućuje u pitanju: Što bi to osim spoznaje moglo potaknuti djelovanje?« Već bih samo podsjetio da je to pitanje bilo popraćeno i drugim: »Kako to, što osim spoznaje treba odrediti našu volju, može biti predmet etike?«

Ja, dakle, nisam osporio da je osim spoznaje još nešto u osnovi ispravnog djelovanja, ali sam postavio pitanje: što je to i kako to može biti predmet etike (ili ako se baš hoće, izrazio sam sumnju da to može biti predmet etike)? A to su mislim, kako za etiku, tako još više za nastavu etike bitna pitanja. Na koja za sada nitko ne nudi odgovore, ili ih bar ja ne prepoznajem.

Što se pak određenja odgoja tiče, pokušat ću odgovoriti što kraće, ostavljajući eventualna opširnija objašnjenja i obrazloženja za kasniju raspravu. Evo kratkog određenja odgoja koje sam dao u knjizi *Čovjek – odgoj – svijet* (1997.):

»Odgoj je ukupnost postupaka kojima se u okviru određene kulture slobodonosno razvijaju djetetove odnosno čovjekove moći.

Kao slobodonosan, odgoj je samosvršan i ne može služiti ničemu jer se u protivnom pretvara u manipulaciju. Da bi bio slobodonosan, odgoj mora poticati stvaralaštvo, a to može samo ako je na njemu, tj. na slobodi, i utemeljen. Stoga je najbolja osnova odgoju ljubav. No, kako je odgoj zbiljski moguć tek unutar određenog kulturnog obzora i na povijesnom temelju, to je njegov najbitniji dio upravo obrazovanje. Kao pak onaj dio određene kulture u kojem ona kao cjelina nalazi svoj povijesni izraz, odgoj je istodobno i zalag njezine budućnosti. Stoga je odnos prema odgoju u bitnome i odnos prema određenoj kulturi i njezinoj budućnosti.«

Mr. sc. Ćiril Čoh

Najprije bih se zahvalio kolegi Poliću na odgovoru na moje pitanje. Potakao me da pregledam njegove tekstove koji su uz tu problematiku vezani. Posebno bih istaknuo tekst »K filozofiji odgoja« koji je dostupan i na Internetu: <http://www.vusst.hr/~logika/polic.pdf> Tu sam dobio odgovore na mnoga pitanja koja sam namjeravao kolegi postaviti da bih mogao bolje razumjeti teze koje zastupa i konstruktivnije u diskusiji dalje sudjelovati, ukoliko se na ovu problematiku ponovo vratimo.

Veoma se radujem što se u raspravu uključio i kolega Čehok. Među ostalim, on nas pokušava usmjeriti u jednu od autoriteta slobodnu diskusiju kako bismo se manje bavili interpretacijama etike i etičara a više samom etikom odnosno njenom nastavom. Autoriteti nas uvjeravaju da je moral poučljiv, no kako ćemo to ostvariti unutar nastave svojeg predmeta više je naš nego njihov zadatak. Moje je mišljenje da se to prvenstveno može kroz doživljajnu nastavu, nastavu u kojoj se ostvaruje »kvaliteta interakcijskog procesa«. Ovu sintagmu našao sam u jednom kratkom tekstu J. Jula što ga citira kolega Čehok u svom udžbeniku za četvrti razred.

Drugi nazivi za tu kvalitetu su »ton«, »duh«, »ozračje«, a grčki filozofi to zovu »ethosom«. Odgovornost za kvalitetu tog procesa po mom mišljenju leži u koncepciji nastave etike, u udžbeniku; odgovorna je i pedagoška služba – savjetnici, ali najodgovorniji je nastavnik. Udžbenik mora pomoći nastavniku tako da mu pribavi sadržaje na kojima će moći raditi tako da nastava zaista bude doživljajna, a savjetnici mu moraju dobro organiziranim raznim skupovima i susretima pomoći da se za takvu nastavu kvalitetno i kontinuirano osposobljava. Upozorio bih na to da nastavnici vjeronauka imaju redovite duhovne vježbe, radionice, seminare. Vjeronauk i etika (naravno, ako ona to hoće, a ja mislim da bi to trebala) su najneposredniji i najintenzivniji oblik rada s učenicima na njihovoj ljudskosti. Da bi uspio potrebni su dodatni naponi.

Dr. sc. Ivan Čehok

SPOZNAJA I DJELOVANJE

Ne bih nadugo raspravljao o točno identificiranom pitanju kolege Polića o odnosu spoznaje i djelovanja, jer bi to značilo ulaziti u immanentno filozofsku raspravu. Različita su stajališta o tome, ali ni jedno u utemeljenju etike ne dovodi u pitanje potrebu spoznaje dobra, pa čak i metaetika, koja inače odriče mogućnost racionalne argumentacije dobra, već u najboljem slučaju govori o intuiciji dobra, ne osporava da se djelovanje veže uz spoznaju. No, jednako tako, i spoznaja je akcijska, što mislim da platonovska paradigma zapostavlja, odnosno naša je spoznaja predustrojena našim egzistencijalnim položajem kao teorijskoga, praktičnoga i poetičkoga bića. Pitanje pak može li nešto izvan spoznaje što pokreće djelovanje biti predmet etike ovisi o određenju etike, odnosno općem određenju filozofije. No, ako se složimo da su i Sokrat i Aristotel naučavali poučljivost morala, odnosno naučivost *ethosa*, bolje rečeno, odgojivost u *ethosu*, onda je manje važno što jest predmet etike. Ono što pripada *ethosu* jesu osjećaji, strasti, navike, nagoni, običaji, zakoni, dakle sfere unutarnje i izvanjske moralnosti. Pritom se svakako ne trebamo složiti da je predmet etike ljudska emocionalna ili voljna narav, premda bi i takvu postavku mogli, pozivanjem na autoritete, vjerodostojno obraniti (cijela suvremena antropologija, posebice Scheler i Gehlen). No, svakako jest predmet etike razina običajne moralnosti na kojoj Aristotel i izgrađuje etiku – mislim da je prof. Despot jednom dobro označio *Nikomahovu etiku* kao egzistencijalnu analitiku, u kojoj se hermeneutički i topički sabire moralno iskustvo kao ozračje, *ethos* individualnoga razvitka ili odgoja.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Obveze me sustižu i opet se moram ispričati kolegama Čohu i Čehoku što kasnim s odgovorima.

Čini se da među nama nema spora o mogućoj poučljivosti morala. No, i nadalje ostaje pitanje je li svrha nastave etike poučavanje moralu? I ako jest, što to onda znači? Pokušat ću problem približiti jednim primjerom.

U svom poznatom djelu *Utopija* Thomas More piše:

»Svećenici odgajaju djecu i mladeži više se brinu da u njih razviju moral i dobre navike no znanje. Naročito se brinu da dječacima još odmalena, dok su im duše još nježne i povodljive, usade zdrave i po držanje njihovog društva korisne misli. I kad ovakve zdrave misli upiju još kao djeca, onda ih one prate i kao odrasle ljude kroz cijeli život. To veoma mnogo pridonosi održanju i jačanju društvenog poretka pošto se ovaj, inače, raspada jedino pod utjecajem ljudskih poroka, a ti se rađaju iz izopačenog načina mišljenja.« (*More*, Kultura, Beograd 1964, str. 159)

Za razliku od onoga što kaže More danas se često čuje kako se škole previše trude oko znanja, a premalo oko morala i dobrih navika. Tj. kako se djecu previše obrazuje, a premalo odgaja. Da bi zatim uslijedilo nostalgично prizivanje upravo takvog odgoja o kakvom More piše. Koliko je sve to besmisleno, kao već i sama sintagma »odgoj i obrazovanje« neka za sada ostane po strani. Ostat ću pri Moreovom navodu koji otvara čitav niz pitanja.

U raspravi, naime, stalno »visi u zraku« da bi djecu osim kritičkom spoznajom na ispravno djelovanje trebalo usmjeriti još nečim. Čime? Kako to nitko ne želi izreći oslonio sam se na Morea.

On naime, kao i Aristotel i svi na toj liniji kasnije, zasniva moralni odgoj osim na znanju, koje smatra nedovoljnim, na »dobrim navikama« koje moralizatori vjeruju da mogu kontrolirati. Pa mu se čak čini, kao i mnogim »odgajateljima« danas, da za dobar odgoj neko veliko znanje i nije potrebno. Umjesto toga on će radije djeci, dok su im »duše još nježne i povodljive«, tj. dok se još ne mogu kritički oduprijeti predrasudama, »usaditi zdrave i po držanje njihovog društva korisne misli«. Pa kad takve »zdrave misli upiju još kao djeca, onda ih one prate i kao odrasle ljude kroz cijeli život«. Drugim riječima, kada u ranoj dobi, dok još nisu sposobna za kritičko mišljenje, djeca budu indoktrinirana (jer upravo se o tome radi, budući da im se »zdrave misli« »usađuju« bez poticanja na spoznavanje i kritičko mišljenje), onda će te predrasude zadržati cijeli život. Čak i kao odrasli ljudi i neovisno o daljnjem obrazovanju. Ako naime raz-

vitkom vlastitih navika ne upravljaju kritički upravo oni u kojih se te navike razvijaju, onda to nužno znači da njihovim razvitkom upravlja netko drugi. To nadalje znači da taj netko drugi manipulira djetetom u cilju ostvarenja nekih djetetu izvanjskih svrha. Pa ako u tome uspije, onda će ga trajno onemogućiti u punom razvitku njegove osobnosti. Gdje je, naime, jamstvo ili bar znatna vjerojatnost da onaj tko razvija djetetove navike razvija upravo »dobre navike«? Pa ako navike mogu ono što spoznaja ne može, onda su ljudi osuđeni na zlo, jer će navike uvijek upravljati spoznajom, umjesto da spoznaja upravlja njima. Da pak indoktrinacija »veoma mnogo pridonosi održanju i jačanju društvenog poretka« nije nikakva novost i vlastodršci to odavno znaju pa nastoje građanima već zarana »dok su im duše još nježne i povodljive« usaditi »zdrave i po držanje njihovog društva korisne misli«. A »zdrave su i korisne misli« za svaku vlast upravo one koje pridonose njezinom održanju, dok je svako propitivanje, sumnja i traganje za spoznajom koja nije diktirana autoritetom vlasti i njezinih službenika »izopačeni način mišljenja«.

U tom smjeru vidim i zahtjeve za uvođenjem vjeronauka u dječje vrtiće o čemu bi etičari itekako trebali reći riječ-dvije.

A budući da je ovo rasprava o nastavi etike, koja dobrim dijelom počiva na udžbenicima etike, sudjelovanje kolege Čehoka, kao autora više udžbenika etike, smatram izuzetno važnim. Jednako kao što smatram važnom recenziju jednog udžbenika etike koju je u br. 13 *Metodičkih oglada* objavio kolega Raunić. Zato se nadam da će se i drugi autori udžbenika etike uključiti u ovu raspravu koja im pruža priliku da o spomenutoj recenziji javno i argumentirano kažu što žele.

Dr. sc. Ivan Čehok

Naravno, odgoj se može izroditi u manipulaciju, praktično, ma kako mi odredili odgoj ili htjeli mi to priznati ili ne, on se kao praktični čin uvijek zbiva kao manipulacija osjećaja i stavova, najčešće preko onoga što se naziva *hidden curriculum*, naime skrivene ili neosvijestene namjere ili svrhe, pa stoga ni jedna odgojna zajednica ili personalni odnos odgajatelja i odgajanika nije imun od manipulacije, makar i samo na osobnoj razini. No, kolega Polić ne govori o tome, već s pravom upućuje na činjenicu da Morusovi utopistički projekti nisu ništa drugo do iskrivljavanje smisla odgoja. Takvi su, međutim, svi utopistički projekti, pa Mannheim s pravom kaže da su ideologija i utopija samo dvije strane iste medalje. Naime, svaka idealno zamišljena zajednica počiva na pretpostavci da socijalni demijurg, onaj koji stvara zajednicu, jest jedini posjednik ideje dobre zajednice, na temelju koje se ona i projektira i provodi u djelo. Svi drugi

su manipulativno ozračeni idejom dobra, ali je nikada ne vide neposredno, pa stoga ne mogu ni reflektirati svoj položaj, odnosno platonovski rečeno, kada bi i izašli na sunce, ne bi imali dovoljno instrumentalnih sposobnosti da ga izravno gledaju. Stoga su sve utopije, od Platonove *Države*, preko srednjovjekovnih platonovskih poput *Sretnoga grada* našega Petrića, do Morusa ili pak suvremenih socijalističkih, ujedno ideološki projekti *par excellence*. Odgoj nije drugo nego navikavanje u dobi kada su dječje duše još labave i prijemljive za izvanjske utjecaje te stoga izvrsna tvar za odgajateljsko modeliranje. Stoga se uloga navikavanja snažno ističe kao osnovni mehanizam učenja moralnih vrijednosti, što je moguće npr. pročitati u našega Vukasovića. Pritom se zaboravlja najvažnije, što mislim da se i događa ako se samo usredotočimo na Morusa – Aristotelovo navikavanje nije puko mehaničko ustaljivanje određenih »slijepih« psihičkih procesa koji su unaprijed vrijednosno vođeni, već navikavanje na razboritost odlučivanja u svakoj mogućoj okolnosti djelovanja. Aristotel, za razliku od platonizma, dobro traži u pojedinačnim i posebnim okolnostima djelovanja, naučavajući tzv. inverzni praktični silogizam – primjena općega načela na pojedinačne slučajeve – ovo što npr. osvježuje danas bioetika u medicinskom djelovanju. On je pritom svjestan činjenice da navikavanje jest stalna promjena psihičkih dispozicija jer su djeca, jer je čovjek, već »nekako« odgojen – i tu je ključna točka – aristotelička kao i sva fenomenološka pozicija niječe temeljnu egzistencijalističku postavku – mi započinjemo stvarati sami sebe bačeni u slobodu, određujemo svoju esenciju tako da smo već prethodno egzistencijalni. Da, ali egzistencijali određuju našu osobnost, oni su esencijalno prethodeći svakom mogućem određivanju esencije. Ne bih htio zamarati širi skup filozofskim raspravama – riječ je o tome da je posve neodrživa postavka kako se odgoj zbiva u prostorima posve očišćenim i oslobođenim već prethodno kulturno ili egzistencijalno nametnutih uvjeta – svaki odgajatelj ili zajednica odgaja već nekako odgojeno dijete ili, ako baš hoćete već nekako esencijalno upućeno dijete, pa s pravom upozorava E. Fink – sloboda se ne sastoji (u odgoju) u onome što možemo izabrati, već u djelovanju spram onoga što ne možemo. (Samo usput, jer ne bih širio raspravu o vjeronauku u vrtiću, premda osobno mislim da ga ne bi trebalo uvoditi u javne ustanove: oni koji zagovaraju da se dijete samo odluči kada bude odraslo, zaboravljaju da će dijete već »biti odlučeno«, odnosno, ono će utjecajima društva svakako već biti nekako raspoloženo, čak upravo na razini svidanja, prema religiji, dakle zaboravljaju da bi to moglo biti stvar slobodnoga izbora kada bi dijete do tada živjelo u ideološkome i socijalnome vakuumu). Aristotel bi rekao da nema djeteta koje već nije nekako naviknuto i stoga

samo refleksija egzistencijala, odnosno, Heideggerovski analitika egzistencijalnoga stanja, pruža uvid u to što jest osobno moralno djelovanje. To ne znači da odgajatelj ima pravo ispravljati »krive Drine« ili da ima pravo nametati svoje viđenje jedino ispravnoga moralnog djelovanja, već pomoći u refleksiji, što je zadaća etike. Stoga je i njegova etika refleksivna – možemo slijediti načelo sredine, ali to nije poopćeno ili poopćivo načelo, stoga ga i zove »sredina za nas«, »za nas«, što je ovisno o procjeni okolnosti pojedinačnog djelovanja na temelju moći razboritosti. Suvremene moralne ili filozofskopolitičke rasprave upravo stoga ističu razboritost ili razložnost u refleksiji i argumentaciji moralnih stavova, primjerice Rawls. Nije, dakle, kolega Polić, stvar u tome da se usade navike koje odgajatelj, što znači vlast, smatra ispravnim za savitljivu dječju dušu, već o tome da se refleksijom koja počiva na topičkim i hermeneutičkom razumijevanju vlastitih stavova i čina, spoznaju vlastite navike koje vode do dispozicija za moralno djelovanje, kako bi se uputilo na moguće promjene tih dispozicija. Etika bi trebala pomoći u razvijanju tih sposobnosti koje su nužan uvjet moralne kompetencije kako bi odgajanci stekli dispozicije (nećemo govoriti vrline, jer bi to značilo zauzimati etičko stajalište) za moralno djelovanje. Ako im u tome nećemo pomoći, to ne znači da oni neće nekakve dispozicije steći, kao što i, ako ćemo im pomoći, ne znači da će dispozicije steći.

Prof. dr. sc. Milan Polić

»Nije, dakle, kolega Polić, stvar u tome da se usade navike koje odgajatelj, što znači vlast, smatra ispravnim za savitljivu dječju dušu, već o tome da se refleksijom koja počiva na topičkim i hermeneutičkom razumijevanju vlastitih stavova i čina, spoznaju vlastite navike koje vode do dispozicija za moralno djelovanje, kako bi se uputilo na moguće promjene tih dispozicija. Etika bi trebala pomoći u razvijanju tih sposobnosti koje su nužan uvjet moralne kompetencije kako bi odgajanci stekli dispozicije (nećemo govoriti vrline jer bi to značilo zauzimati etičko stajalište) za moralno djelovanje.«

Ako sam dobro razumio kolegu Čehoka, smisao je etičke pouke u tome da se kod učenika razvije prvenstveno sposobnost (samo)kritičke spoznaje »sebe samoga« i vlastitog djelovanja (a tek potom i tuđeg). S time ću se rado složiti. Tome pak, ne vidim bolje osnove od cjelovitog i konzistentnog obrazovanja – čime se vraćamo Sokratu, što je za ovu raspravu nebitno. Ali nije nebitno tko, kako, s kojih osnova i s kojim ciljem pristupa tom poslu. Jer, ako se kolega Čehok i ja zaista slažemo, a ne radi se tek o tome da sam ga ja možda pogrešno razumio, onda je temeljni

oblik odgoja upravo obrazovanje. To, međutim, zahtjeva da se problematizira već i sama sintagma »odgoj i obrazovanje«, a onda posebno i svakodnevni zahtjevi za više odgoja nasuprot obrazovanju. To jednako tako zahtjeva i jasan stav prema svakom »odgoju« koji ne podupire i ne potiče kritičko mišljenje, već se oslanja na bespogovornost i vjerovanje autoritetu. Stoga ponavljam: ako razvitkom vlastitih navika ne upravljaju kritički upravo oni u kojih se te navike razvijaju, onda to nužno znači da njihovim razvitkom upravlja netko drugi. A to je manipulacija i njoj u odgoju nema mjesta, neovisno o tome što odgajatelj donekle mora upravljati odgajanicom, ali sa svrhom da upravljanje što prije postane suvišno i da ga zamijeni odgajanikovo samoodređenje. U tom je kontekstu itekako važno ne samo podvrgavaju li se djeca sustavnoj indoktrinaciji, nego i u kojoj dobi. Ne mislim, dakako, da djeca mogu rasti u nekom ideološkom vakuumu, pa sam se i tekstom suprotstavio navodnoj »dezideologizaciji odgoja« (»Dezideologizacija odgoja – što je to?«, *Metodički ogledi*, br. 4/1992.) koja nije i ne može biti ništa drugo nego prikrivena ideologizacija. Ali, to još ne znači da samo zato što nitko od nas ni u jednom trenutku svog odgojnog djelovanja nije ideološki intaktan ne treba nastojati oko toga da se djetetu ostavi što više prostora za samoodređenje. A za to je potrebno da, prije svega, sami sebe izložimo kritičkoj provjeri. Što neki u ovoj raspravi, eto i čine i na čemu sam im zahvalan.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Poštovani sudionici rasprave i svi vi koji je pratite,

Pozorno slijedim dijalog koji vode kolege Čehok i Polić. Otkrivaju nam nove vidike na nastavu našeg predmeta, ali i na nastavu uopće. Nisam htio odmah reagirati očekujući da će se još netko uključiti u ovu interesantnu diskusiju. No, »prostor slobode« za novog sudionika diskusije postupno je prerastao u »vakuum«. Ovim svojim doživljajem želio bih ilustrirati ono što sam razumio u dijalogu naših kolega, ili ono što njihove teze impliciraju. Odgajatelj (nastavnik etike, posebno) mora biti izuzetno osjetljiv na to da njegov čin odgoja ne preraste u čin manipulacije. Kolega Polić je tako radikalno da kaže da je takvo nešto (moralno, ali i stručno) nedopustivo. Kolega Čehok je blaži i kaže da se ta kontraproduktivnost teško može u potpunosti izbjeći. On govori o *hidden curriculumu*, o skrivenim ili neosvijestanim namjerama onih koji odgajaju. Osobno smatram da imam pravo u odgoju griješiti, da ne mogu izbjeći pogreške. Imam pravo i na neosvijestene namjere. Ali nemam pravo u svemu tome ostati. Ja moram promijeniti svoje stavove, ja moram i sebe promijeniti. Ako je potrebno, ja trebam tražiti i stručnu pomoć. Zato kao odgajatelj trebam

tražiti povratnu informaciju o onome što kroz odgoj i obrazovanje činim i to prije svega od onih koji su sudionici u mom odgojnom i obrazovnom činu. Kao odgajatelj moram stvarati uvjete u kojima će odgajnik moći dati svoju slobodnu refleksiju o tome što mu se u odgoju događa. Molim kolege da mi kažu da li sam ih dobro razumio, proizlazi li ovo iz njihovih stajališta?

Osvrnut ću se i na jednu tezu kolege Polića koju on češće u ovoj raspravi, ponekad samo implicitno, zastupa – neprimjerenost sintagme »odgoj i obrazovanje«, a posebno svakodnevnih zahtjeva »za više odgoja nasuprot obrazovanju«. Slažem da je odgoj prije svega u obrazovanju i to onom obrazovanju koje podupire i potiče kritičko mišljenje, u onom obrazovanju koje osposobljava za razboritost ili razložnost u refleksiji i argumentaciji moralnih stavova. Pretpostavljam da ovim kolega hoće reći da je svako autentično obrazovanje ujedno i odgoj pa i ono gdje se i ne raspravlja o moralnoj problematici. Nastava matematike je, npr., također odgojna. U Platona to je ono posredno područje bez kojeg je neshvatljiva ideja onog Dobrog. Isto bi se moglo govoriti o odgojnosti glazbe, književnosti, jezika ... Sami sadržaji tih predmeta, ako se autentično predaju, odgojni su. No, htio bih upozoriti na nešto što kolega Polić možda nema u vidu, a presudno je za odgojnost bilo kojeg obrazovanja. Nastava može biti didaktički, metodički korektna, ona može razvijati kritičko mišljenje, a da bude odgojno manjkava. Naime, nastavnik matematike (a i svakog drugog predmeta) u nastavnom činu ne posreduje samo matematičke ili neke druge sadržaje, već posreduje i svoj odnos prema tim sadržajima, svoj odnos prema onima kojima te sadržaje prenosi (uvažavanje, podcjenjivanje).

Nadalje, on prenosi, htio to ili ne, svoju osobnost, pa čak i one njene značajke koje hoće sakriti.

Konačno, on prenosi i svoje namjere, skrivene ili neskrivene, koje hoće svojom nastavom ostvariti.

Umjesto zahtjeva »više odgoja nasuprot obrazovanju« zalažem se za zahtjev VIŠE ODGOJA U OBRAZOVANJU. To uključuje ne samo zahtjev za obrazovanjem koje razvija kritičko mišljenje već i za obrazovanjem:

- u kojem se budi težnja za znanjem, u kojem su nastavnik i učenik ravnopravni partneri,
- u kojem se nastavnik ne boji očitovati kao osoba u kojem i učenik ima mogućnost tog istog očitovanja,

- u kojem i učenik i nastavnik znaju ciljeve i smisao obrazovanja i zajedno su motivirani za njihovo ostvarenje.

Možda će se nekomе učiniti da se ovim promišljanjima udaljujemo od problematike nastave etike, ili da zahvaćamo u problematiku nastave uopće. To nije tako. Sve naše obrazovanje je u moralnoj krizi. Treba mu etika, refleksija što se u njemu događa, refleksija o tome kako može izaći iz krize. Bojim se da će se ta kriza proširiti i na samu etiku, da ćemo imati i etiku bez morala. Zato bih naglasio riječi kolegice Kozine i kolege Raulnića. Oni, svaki na svoj način kažu: nastavu etike trebamo shvatiti kao veliku šansu. To ne znači da moramo puno očekivati. Takva odredba usmjera nas prema tome što bi nastava etike trebala biti.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Hvala kolegi Čohu za primjedbe koje mi pomažu da pojasnim svoju poziciju. Kolega Čoh kaže:

»Kolega Polić je tako radikalan da kaže da je takvo nešto (moralno, ali i stručno) nedopustivo. (...) Osobno smatram da imam pravo u odgoju grijehiti, da ne mogu izbjeći pogreške. Imam pravo i na neosvijestene namjere«

Dakle, ja nikada nisam ustvrdio da bi bilo što bilo nemoralno. Jer u neki univerzalni moral i etiku koja bi ga propisivala ne vjerujem – i u dokazivanje njihove neodrživosti (dapače zločinstvenosti) sam se spreman založiti – a na morale kao društvene pojave koje se oblikuju složenim mehanizmima ljudskih interakcija baš i nemam nekog naročitog utjecaja (niti mi je do njega stalo), pa i ne pomišljam da bilo kome prodikujem o moralu. To dakako ne znači da mi nije stalo do određenih vrijednosti, ali one su moguće i izvan moralnog konteksta, pa ću pri uređenju odnosa među ljudima uvijek dati prednost dogovoru pred jednostranim samovoljnim određenjima o tome tko bi što trebao činiti. Stoga, etika za mene nije i ne može biti više od filozofskog, što znači kritičkog, propitivanja morala u svim njegovim aspektima, a normativna tek toliko koliko upućuje na određenu dosljednost unutar osobno izabranih vrijednosti i životnog puta. Drugim riječima, etički normativizam dok ostaje na tlu filozofije ne seže dalje od vlastite osobe, a sve preko toga obična je ideologija. Tko će što biti, bira ili ne bira sam i po tome biva prepoznat kao osoba ili kao dio kolektiviteta. U tom smislu i pravo na pogrešku je svačiji osobni izbor. Ja zapravo ne razumijem što bi ono trebalo značiti. Je li to pravo na pogreške bez odgovornosti? Pretpostavljam da nije, a onome tko prihvaća odgovornost za svoja djela pravo na pogrešku nije potrebno, jer ga ne

oslobađa odgovornosti. To što ću, dakle, griješiti (a pretpostavljam da će, iako to ne želim, biti tako) i što ću vođen neosvijestanim namjerama učiniti nešto što možda svjesno ne bih htio, ne smatram razlogom da bi mi bilo što učinjeno trebalo zaboraviti ili unaprijed oprostiti. Jer, to što sam činio i što ću činiti, to sam ja. Sam sa sobom manje ili više (ne)zadovoljan, imao ili ne imao pravo na pogreške o kojima ću si sam i o kojima će i drugi suditi. Na meni je stoga najprije da se odgovorno usudim živjeti svoje vrijednosti, a suditi ću si i drugi će mi suditi po učinjenom. Pravo na pogrešku mogu dakle razumjeti samo kao pravo na odgovorno stvaralaštvo i nikako drukčije.

Pa ako ukazujem na razliku između odgoja i manipulacije, onda je to zato što misli da je samo u jasnom razlikovanju jednog od drugog moguć odgovoran izbor. Ako se pak zalažem za odgoj, a protiv manipulacije, onda je to moj osobni izbor kojim se opredjeljujem za vrijednosti koje se sažimaju i temelje u pojmu osobnosti. No, to je moj izbor. Svatko može odabrati sam hoće li biti odgajatelj ili manipulator. Jednako kao što će sam odlučiti hoće li »u svemu tome ostati« spozna li da je djelatno promašio vlastitu namjeru.

Pa kako je to kolega Čoh dobro razumio, smatram da je »autentično obrazovanje ujedno i odgoj«. U tom smislu slažem se s njim u pogledu toga što obrazovanje podrazumijeva (iako mi nije jasno kako »nastava može biti didaktički, metodički korektna, ona može razvijati kritičko mišljenje, a da bude odgojno manjkava«, jer sve što kolega Čoh kasnije navodi uvjet je za prethodno) i upravo zbog razlikovanja odgoja i manipulacije potrebno je razlučiti obrazovanje od svih vrsta indoktrinacije ili samo parcijalne stručne izobrazbe kojoj samim time što joj izmiče cjelina, nužno izmiče i istina. Ne slažem se, međutim, a tako sam to iako možda pogrešno iščitao (»Bojim se da će se ta kriza proširiti i na samu etiku, da ćemo imati i etiku bez morala.«), da nam je neki normativno etički uspostavljen moral potreban. Imamo zakone koje, ako nisu kakvi bismo htjeli da budu, možemo pokušati promijeniti. Imamo običaje koje, ako nisu kakvi bismo htjeli da budu, možemo pokušati promijeniti. Imamo razum da promišljamo sebe i oko sebe te sposobnost dogovaranja, da se dogovaramo kako najbolje živjeti s razlikama. Onima kojima nije do vladanja, nego do suradnje, to je dovoljno, a preko toga počinje volja za vlast. Onima pak koji žele vladati, etika nešto znači tek toliko koliko podupire njihovu samovolju. Ako dakle etika treba odrediti neki moral koji bi pred bilo koga postavljao zahtjev da prihvati ove ili one vrijednosti, onda treba i jasno pokazati: zašto? Upravo zato insistiram i na tome da se rasvijetli ne samo prilika koju pruža nastava etike u osmišljavanju vlastita života,

nego i odgovornost koju ima time što vjeronauku daje legitimitet izbornog nastavnog predmeta. Jer, iako svi o tome uporno šute – a mislim da bi se iz Zavoda za unapređenje školstva trebali oglasiti s konkretnim podacima – činjenica je da je tek nakon uvođenja etike kao izbornog predmeta vjeronauk prestao biti fakultativni predmet te mu je broj polaznika naglo porastao (pa je iluzija da je etika uvedena naporom onih kojima je do nastave etike stalo, o čemu govori već i sam sastav prvog povjerenstva za izradu programa nastave etike u kojemu su polovicu činili teolozi). Tko je dakle vjeronauku pribavio veći broj polaznika i postoji li za to neko etičko opravdanje? Jer, eto, da budem i malo zločest, ako je Dobra vijest zaista tako dobra, zašto joj nisu bili dovoljni samo oni koji su ju htjeli slušati? Zašto je slušatelje trebalo pribaviti prisilom izbora? A onda, ako već smatramo da je etika u školama potrebna, zar se trebamo veseliti mrvicama koje nam ostaju nakon vjeronaučne gozbe?

Dr. sc. Ivan Čehok

Kolega Polić i ja, u što se uključuje i kolega Čoh, došli smo ponovno do onoga osnovnoga pitanja koji sam i sam najavio u svojem uvodnom javljanju – smisao obrazovanja i odgoja. Mislim da nije moguće ideološki neutralno ili deideologizirano raspravljati o »obrazovanju«, kako bi se dalo zaključiti iz postavki kolege Polića. Naime, »obrazovanje« je jednako tako ideološki opterećen pojam kao i »odgoj«, pa čak i da pretpostavimo kako je odredba obrazovanja – kritičko mišljenje i samoodređenje. Naime, sintagma »kritičko mišljenje« sama je po sebi pleonazam – mišljenje ili je kritičko (u pravom smislu grčke riječi *krinein*) ili uopće nije mišljenje – ne znam kako bi se moglo nekritički misliti (poslije nastavljam). Ispričavam se što pišem nakon nekoliko dana.

Mislim da je moguće praćenjem povijesti pojma obrazovanja pokazati kako je ono samo ideološki opterećen pojam. Grci pod *paideia* razumiju jedinstveno ono što bismo mi danas zvali obrazovanjem i odgojem i dobro upućuje kolega Čoh na Platonovu *Državu* i na odredbe *paideia* koje ne upućuju jednostrano na stjecanje znanja, na što se obrazovanje, na žalost, svodi u svojem novovjekovnom prosvjetiteljskom značenju. Isto tako i latinski nazivak edukacija obuhvaća obrazovanje i odgoj. Naš nazivak obrazovanje izveden je iz imenice obraz, što upućuje na shvaćanje karaktera u starini (*Imaš li obraza?*). Slično je i s njemačkim nazivkom *Bildung*, koji je izveden iz *Bild* (lik, slika), i koji u sebi čuva dvoznačnost – prasluku ili uzor (*Vorbild*) i presliku ili kopiju (*Nachbild*). No, podsjećam kolegu Polića da prema Humboldt u koji stoji na početku tradicije filozofsko-humanističkoga određenja moderne škole stoji da »kada na našem

jeziku kažemo obrazovanje, onda time mislimo na nešto istodobno više i unutarnjije, naime na način mišljenja što se iz spoznaje i osjećaja cjelokupnoga moralnog i duhovnoga nastojanja skladno izljeva na osjećaj i karakter.« Stoga je *Bildung* u Nijemaca praktično izjednačen sa skladnim razvijanjem karaktera na temelju spoznaje. U puko pedagoškoj paradigmi, na *Žalost*, pod pritiskom sekularizacije i pokreta za instrumentalnu neutralnost škole s postavkom škola treba samo poučavati, dolazi do svođenja obrazovanja na prenošenje znanja. No, čak i da to prihvatimo, gnoseologija pokazuje da je zabluda vjerovati kako su spoznajne i znanstvene paradigme lišene vrijednosnih sudova, odnosno, pokazuje da su predstrukturirane vrijednostima kao i naše razumijevanje svijeta. Stoga da bismo uopće prihvatili potrebu spoznaje i stjecanja znanja, koje u osobnome *ethosu* nosi vrijednost istine, nužno je da vrednujemo, dakle nužan je naš praktični stav. To nipošto ne znači da time zagovarimo neki oblik univerzalne etike koja bi bila normativna za naše djelovanje. Mislim da kolega Polić u pomalo paničnom strahu, za koji, na *Žalost*, ima razloga, od nekoga oblika univerzalizacije normi, previđa činjenicu da refleksija svojega vlastitog spoznajnog i voljnog stava jest određena normama koje određuju naše ponašanje. Durkheim je jednom rekao da se možemo truditi koliko god hoćemo ne vrednovati u nastavi – već sama činjenica da su djeca prisiljena na disciplinu jest oblik socijalnoga nadzora izveden iz društvenih normi. Slažem se da je uloga obrazovanja osposobiti učenike da »prozru«, da »kritički« promisle te norme, ali da bismo to mogli mi u zajednici s njima, moramo biti praktično raspoloživi tako misliti i tako djelovati (jer i mišljenje je djelovanje), što znači da nam valja aktivirati, kako kaže Humboldt gore, cjelokupno duhovno i moralno nastojanje. Na to sam odmah uputio podsjetivši da Aristotel koji je vjerovao u moć razboritoga odlučivanja ističe kako da bismo nekoga za to osposobili već mora biti prikladno odgojen ili naviknut. Stoga bih rekao da obrazovanje nije najbolji način odgoja, već je *condicio sine qua non* odgoja, ali ne iscrpljuje sadržaj pojma odgoja. No, da se ponovno vratimo na etiku – ne bih rekao da moji udžbenici nude neki oblik univerzalne etike, što im je, također na *Žalost*, i prigovoreno (da su pretjerano »liberalni«, premda u raspravi s kolegicom koja je to rekla nisam odgonetnuo što to znači), niti pak mislim da je smisao etike postaviti normativne osnove za odgajaničko djelovanje. No, jednako tako, smisao etike nije ni puko obavještanje o pojmovima ili stajalištima, kao što i smisao nastave općenito to ne bi smio biti. Obrazovanje je naime etimologijom riječi u svjetskim jezicima najbliže latinskom *formatio*, a ne *informatio*. Taj se nazivak nije zadržao u uporabi naprosto stoga što već od Hegela imamo zahjev za samoobra-

zovanjem (*Sichbilden*), u kojem je forma samo jedan od uzroka oblikovanja.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Hvala kolegi Čehoku na prilogu, no nekako mi se čini da imamo snažan šum u komunikaciji. Kolega Čehok kaže: »Mislim da nije moguće ideološki neutralno ili dezideologizirano raspravljati o »obrazovanju«, kako bi se dalo zaključiti iz postavki kolege Polića.«

Nikako mi nije jasno kako bi se takvo što dalo zaključiti iz mojih postavki kad sam izrijekom u odgovoru baš kolegi Čehoku 25. ožujka napisao: »Ne mislim, dakako, da djeca mogu rasti u nekom ideološkom vakuumu, pa sam se i tekstom suprotstavio navodnoj »dezideologizaciji odgoja« (»Dezideologizacija odgoja – što je to?«, *Metodički ogledi*, br. 4/1992.) koja nije i ne može biti ništa drugo nego prikriivena ideologizacija.« Kako se pak neprestano zalažem, pa i u ovoj raspravi, za poimanje obrazovanja kao temeljnog dijela i uvjeta odgoja (ili kao što kolega Čehok kaže *condicio sine qua non*), to sve što vrijedi za odgoj u cjelini mora vrijediti i za obrazovanje. Drugim riječima, nisam ja taj koji bi nudio dezideologizirano obrazovanje ili raspravu o njemu. No, i opet kažem: »Ali to još ne znači da samo zato što nitko od nas ni u jednom trenutku svog odgojnog djelovanja nije ideološki intaktan ne treba nastojati oko toga da se djetetu ostavi što više prostora za samoodređenje«. Rasprava koja otkriva ideološka zakrivljenja u obrazovanju (ili ukupnom odgoju), ma tko ih proizvodio i ma tko na njih upozoravao i s ma kojih ideoloških pozicija, doprinosi oslobođenju makar od tih ideoloških ograničenja. Stoga se uopće ne radi o tome da bih ja tvrdio da je obrazovanje na bilo koji način oslobođeno ideološkog tereta koji pritišće ukupni odgoj, već se radi o tome da je temeljno ideološko opterećenje koje pritišće i obrazovanje i ukupni odgoj ono kojim se podmeće da je obrazovanje lišeno vrijednosne dimenzije te da u svojoj biti nije dovoljno ili uopće (moralno) odgojno, pa je onda tobože moguće »previše obrazovanja, a premalo (moralnog) odgoja«. Sve to neprestano dokazujem i u ovoj raspravi, pa mislim da je prigovor upućen meni upućen na pogrešnu adresu.

Sve što kolega Čehok dalje dokazuje dalo bi se svesti na njegovu tvrdnju s kojom se rado slažem i što neprestano dokazujem: »No, čak i da to prihvatimo, gnoseologija pokazuje da je zabluda vjerovati kako su spoznajne i znanstvene paradigme lišene vrijednosnih sudova, odnosno, pokazuje da su predstrukturirane vrijednostima kao i naše razumijevanje svijeta. Stoga da bismo uopće prihvatili potrebu spoznaje i stjecanja znanja, koje u osobnome *ethosu* nosi vrijednost istine, nužno je da vrednu-

jemo, dakle nužan je naš praktični stav.« Pa upravo se o tome neprestano i radi i po tko zna koji puta ponavljam: činjenice nisu bez vrijednosnih implikacija, kao što ni vrijednosti nisu bez spoznajnih implikacija. Naprotiv. I upravo zato besmislena je sintagma »odgoj i obrazovanje«, kao i tvrdnja da je obrazovanja previše, a odgoja premalo. Kako, dakle, razumjeti prethodnu tvrdnju kolege Čehoka: »U puko pedagoškoj paradigmi, na žalost, pod pritiskom sekularizacije i pokreta za instrumentalnu neutralnost škole s postavkom da škola treba samo poučavati, dolazi do svođenja obrazovanja na prenošenje znanja«, ako ne kao ukazivanje na zabludu, ili ideološko zakrivljenje, na što neprestano sam ukazujem. Čak i više, slažem se s time da sekularizacija nije bez ideološkog predznaka, pa nemam ništa protiv da se i o tome razgovara. Osim toga, potrošio sam podosta papira dokazujući da je znanost ideologija *par excellence* i da je uvijek prikriveno normativna. Za mene to, međutim, nije razlog da se pravim nevješt pred ideološkim pritiskom Crkve kojemu su učenici i škola u cjelini izloženi.

Stoga mi je definitivno nejasno kako je kolega Čehok zaključio »da kolega Polić u pomalo paničnom strahu, za koji, na žalost, ima razloga, od nekoga oblika univerzalizacije normi, previđa činjenicu da refleksija svojega vlastitog spoznajnog i voljnog stava jest određena normama koje određuju naše ponašanje.« Niti sam ja previdio »činjenicu da refleksija svojega vlastitog spoznajnog i voljnog stava jest određena normama koje određuju naše ponašanje« (to je valjda već trebalo postati jasno), niti je činjenica (možda tek nečija želja) da mene hvata bilo kakav paničan strah. Već samo ne pristajem biti preveden »žedan preko vode«. A da za strah »na žalost, ima razloga« slažem se, eto, i kolega Čehok.

Što se pak kritičkog mišljenja tiče, ne bih raspravu time opterećivao. Poštujem tvrdnju kolege Čehoka da je: »sintagma »kritičko mišljenje« sama po sebi pleonazam – mišljenje ili je kritičko (u pravom smislu grčke riječi *krinein*) ili uopće nije mišljenje – ne znam kako bi se moglo nekritički misliti – i stoga mu prepuštam da kaže: znači li to da svi ljudi misle kritički ili da neki uopće ne misle. Ako svi misle kritički, ne znam odakle toliko predrasuda i gluposti. Nalazili se pak uzrok u tome što neki ne misle, morali bismo za ono što pretpostavljam da »valjaju po glavi« i na osnovi čega djeluju (pa makar i po navici) pronaći neki odgovarajući izraz.

Dr. sc. Ivan Čehok

Ispričavam se kolegi Poliću ako sam ga pogrešno shvatio ili ako sam u svojim odgovorima rabio kvalifikacije njegovih iskaza koje su pretjera-

ne. Činilo mi se da njegovo upućivanje na Morusa i na mogućnost odgojne manipulacije, kao i neprestano ponavljanje da zazire od normativne etike svodi etički diskurz na neka pitanja o kojima etika i sama raspravlja, dakle, da zapostavlja čitav niz protuargumenata koji osporavaju mogućnost normativne etike koja bi bila vrijednosno univerzalna, ali stoga ni pošto ne niječu činjenicu da su vrijednosti nekako ovisne o spoznaji *et vice versa*. Moždla bih se trebao ispričati zbog toga što ne navodim meni dobro poznate, drugima možda manje poznate, stavove kolege Polića iz njegova opusa, iz kojih bi bilo jasnije o čemu raspravljamo. Mislim i nadalje da Polićeva postavka »ništa nije praktičnije od dobre teorije« jest na tragu one povijesne crte koja od prosvjetiteljstva naovamo, ukorijenjena u Baconovu »*The knowledge is power*«, naprosto zaklanja obzorje rasprave o odnosu teorijskoga i praktičnoga uma, koji je dobro ocrtao kolega Raunić – ja bih rekao svaka je teorija praktična te upravo stoga ne može biti nepogrešiva i jedina istinita, odnosno istinita je onoliko koliko u području praktičnoga možemo zahtijevati istinitosti. Prema tome, nema toga uvida teorijskoga uma koji bi bio *eo ipso* najjači od svake moguće snage, platonovski rečeno, ostalih dijelova duše, kao što i nema takve *scientie* koja bi bila voljnija od same volje. Konzekvencija Polićeva stava »ništa nije praktičnije od dobre teorije« jest onda i dvojba »čime upravljati volju, ako spoznaja istine nije dobra.« Praktični se um upravo time upravlja što se spoznaja kreće u svijetu pričina i u granicama iskustva, u kojima nije moguće postaviti pitanje o istini samoj – on konstituira istinu time što čini dobro, odnosno praktična je istina jednaka dobru samome. No, da bismo izjednačili istinu i dobro, kako nas uči Aristotel, koji je, kako već rekoh, po mojem mišljenju, ponajbolje objasnio područje praktičnoga i prvi jasno razlučio teorijsku kompetenciju od moralno-spoznajne kompetencije (razboritosti), nije dovoljno samo znati, već i nastojati dobru, odnosno volju upravljati dobru. Stoga, ponovno ističem njegovu postavku: da bismo nekoga odgajali, ma kako inače bio kognitivno kapacitiran, već treba biti prikladnoga ponašanja, naime, volja mu već treba težiti dobru. Istina je odredbeni razlog spoznaje, ali ne i svega djelovanja, jer je spoznaja samo vrst djelovanja. Stoga je i naša rasprava o obrazovanju i odgoju nekako krenula u tome sklopu: obrazovanost jest odredbeni razlog edukacije, pa onda i školske socijalizacije, ali ne i dovoljni i jedini razlog edukativnoga djelovanja. To ne govorim opet kako bih pronašao dovoljan razlog nastave etike, već kako bih pitao može li nastava etike razložiti taj sklop stjecanja znanja i upravljanja volje, odnosno pokazati koje su spoznaje dobra ujedno i voljni motivi. Moždla treba početi od toga da se odgajaniku postavi pitanje koji je voljni motiv spoznavanja uopće?

Prof. dr. sc. Milan Polić

Kolega Čehok kaže da »zapostavljam čitav niz protuargumenata koji osporavaju mogućnost normativne etike koja bi bila vrijednosno univerzalna, ali stoga nipošto ne niječu činjenicu da su vrijednosti nekako ovisne o spoznaji *et vice versa*«. Kako ja upravo to tvrdim svo vrijeme, nemam više što dodati.

Kolega Čehok kaže: »Prema tome, nema toga uvida teorijskoga uma koji bi bio *eo ipso* najjači od svake moguće snage, platonovski rečeno, ostalih dijelova duše, kao što i nema takve *scientie* koja bi bila voljnija od same volje.« To i nije sporno. Sporan je utjecaj na nečiju volju koji nije zasnovan na spoznaji i kritičkom uvidu. Tu onda kolega Čehok kaže: »Konzekvencija Polićeva stava »ništa nije praktičnije od dobre teorije« jest onda i dvojba »čime upravljati volju, ako spoznaja istine nije dobra«.

No, ja sam rekao nešto drugo: »Čime bi trebala biti upravljana naša volja da bi bila dobra, ako je sama spoznaja istine (ma što ona bila) za to nedovoljna?«. Onima koji ne vide bitnu razliku ne mogu pomoći. Moje pitanje odnosilo se upravo na to da je problematičan svaki utjecaj na nečiju volju koji nije zasnovan na njegovoj spoznaji i kritičkom uvidu. Ono što kolega Čehok kaže da ja kažem, ja uopće ne razumijem.

Kolega Čehok kaže: »Praktični se um upravo time upravlja što se spoznaja kreće u svijetu pričina i u granicama iskustva, u kojima nije moguće postaviti pitanje o istini samoj – on konstituira istinu time što čini dobro, odnosno praktična je istina jednaka dobru samome.« Dakle, »praktični um konstituira istinu time što čini dobro, odnosno praktična je istina jednaka dobru samome«. Slažem se, samo što je taj praktički um mora istodobno biti i teorijski um, inače ništa od toga. To je upravo pitanje odnosa vjere i spoznaje, odnosno vrijednosti i činjenica na kojemu uporno insistiram. Naime, kad se već kolega Čehok poziva na Aristotela onda je upravo on taj koji kaže da je za teorijski um dobro = istinito, a loše = lažno, dok je za praktično mišljenje potrebno da se istina poklapa s moralno ispravnim htijenjem.

Dr. sc. Ivan Čehok

Ispričavam se kolegi Poliću na podužem izostajanju s ovoga foruma, no namjera mi je bila ostaviti prostora za rasprave drugih kolega. Čini mi se, kada pročitam cijelu raspravu, da su razmimoilaženja u stavovima prije posljedica pogrešnoga ili nedovoljno točnoga čitanja i razumijevanja tekstova, u čemu sam možda ja prvi pogrešno razumio kolegu Polića pa se ispričavam. No, ostaje pitanje koje je kolega Polić već otvorio u raspravi s

kolegom Raunićem, koje pak bitno određuje svako razmišljanje o nastavi etike: »kako postići moralno ispravno htijenje, ako ono nije implicirano istinom«? Raunićevo i moje stajalište bilo je da sama spoznaja istine nije dovoljna, ali i da u moralnome svijetu ništa nije dovoljno da bi se volja upravela, tj. wisserovski rečeno, čovjek je kritično-krizno biće koje je uvijek u rizičnim projektima. Stoga je Sokratovsko uvjerenje da sama spoznaja motivira volju prije zgodno traženje argumenata protiv sofistike skeptičnosti i ciničnosti, nego osiguranje temelja za etiku. Konzekvencija platonovskoga stava nije ništa drugo nego Spinozina *Etika*, u kojoj samo jedan spoznaje istinu i čini dobro (Kant: *Omnis Spinozista egoista est*), jer je istina jedna i nedjeljiva.

Posve se slažuci s postavkom kolege Polića da nije moguće poučavati moralu ako ne osiguramo mogućnost kritičkoga uvida odgajaniku, ne vidim zašto bismo taj kritički uvid trebali izjednačiti s teorijskim umom – i praktični je um inteligibilan, ali ne u kategorijama apsolutne istine, što, da ne bih opet pogriješio, kolega Polić ni ne tvrdi. Problem je u tome što sokratovska paradigma mišljenja sasvim sigurno više ne korespondira s postmodernim epistemološkim paradigmatama, pa čak ni u prosječnom razumijevanju učenika koji nešto kao ideju ideje ili pak mišljenje Jednoga ne mogu pojmiti u svijetu u kojem čak ni geometrijske istine (tako mile Platonu i Spinozi) nisu više apsolutne. Stoga mislim da naša rasprava treba ići u smjeru dvaju pitanja. Kakav je to um koji misli o moralnim pitanjima? Kakva je to volja koja se upravlja prema onome što misli um koji misli o moralnim pitanjima? Je li riječ o dijalektičkom, topičkom, hermeneutičkom, logičkom, transcendentalno-komunikacijskom ili kakvom drugom razumijevanju? Možda je naše razumijevanje bitka doista fundamentalno-ontološko kako tvrdi Heidegger? Ili je transcendentalno-komunikacijsko? Ako je nešto od toga, tada sigurno spoznaja istine nije dovoljno motivirajuća, ma u kakvo se ruho istina zaodjenula – ljudsko ili božansko?

Sasvim konkretno, upravo primjer kolege Polića o zapovijedi »Ne ubij«. U knjizi »Etika« koju sam priredio s kolegom Koprokom, na kraju knjige, u sklopu pitanja i prijedloga rada za studente, nalazi se i tekst »Dječja usta ubojice iz Hebrona«, o mladiću koji je pisao najljepše priče o suživotu, teorijski pridavao najveću vrijednost vrednoti tolerancije itd., da bi nekoliko godina poslije pobio skupinu Palestinaca. Čak i uz činjenicu da je »Ne ubij« Božja zapovijed, čak i da ima apsolutnu vrijednost, čak i da je kritičkim uvidom spoznata, to još nije dovoljno jamstvo da će je netko i prihvatiti.

Luka Kladarić, učenik

Zanima me kada će se ozbiljno pristupiti problemu koji se pojavio otkako se uvela etika kao alternativni predmet ponuđen učenicima koji kategorički odbijaju ići na vjeronauk.

Iz mog osobnog iskustva, etika je samo malo zamaskirani vjeronauk i po programu se ne razlikuje previše od spomenutog.

Učenike koji su tako i tako preopterećeni (35 radnih sati tjedno, ne računajući izvannastavne aktivnosti) po mom mišljenju ne treba dalje opterećivati besmislenim predmetima koji nisu svrsishodni, nego se treba ozbiljno primiti restrukturiranja nastave i dati im da se bave pametnim stvarima koje će im trebati u Životu, a ne ovakvim besmislicama.

Nastavu vjeronauka treba u potpunosti odvojiti od škole (u smislu da oni koji Žele pohađati vjeronauk slobodno idu u crkvu, ali to nema veze sa školom), a nastavu etike smanjiti sa sve četiri godine (za opće i matematičke smjerove, za ostalo nemam podatke) najviše na dvije.

Zanima me koliko važnim i svrsishodnim sudionici ove rasprave vide ove predmete i kako gledaju na njihovo mjesto u današnjem školstvu.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Zaista sam neizmjerljivo zahvalan kolegi Čehoku što pored svih svojih obveza nalazi volje i vremena sudjelovati u ovoj raspravi. Čak štoviše, jedan je od njenih angažiranijih sudionika koji svojim angažmanom pomaže da promislimo i pojasnimo predmet spora. No, toliko mi je više Žao da se u raspravu ne uključuju svi oni koji su mi to obećali i čiji bi prilozima sigurno bili dragocjeni, jednako kao što bih u ovoj raspravi volio vidjeti više kolega srednjoškolskih nastavnika filozofije, odnosno etike. Posebno me pak raduje svaki prilog učenika i studenata, kao što me Žalosti da nam se u ovoj raspravi, iako je ona u osnovi stručna, ne priključuju i roditelji.

Slažem se s kolegom Čehokom da je u ovoj raspravi bilo dosta neспоразума, no i njih je potrebno razložno prevladati u čemu smo, mislim, na dobrom putu. Osim toga uvjeren sam da ovom raspravom krčimo put za Žvlju stručnu komunikaciju posredstvom Interneta, pa sve to može biti poučno.

Slažem se s kolegom Čehokom da je Sokratovo poimanje istine ograničeno, dapače po mom najdubljem uvjerenju pogrešno (pa sam se u početku od njega ogradio, a o svemu opširnije, za one koje to zanima, u knjizi *K filozofiji odgoja*) i veoma opasno, pri čemu je sam Sokrat vlastitom ograničenju i opasnim posljedicama svoga poimanja istine dobrim dijelom praktički izmaknuo tvrdnjom da »ništa ne zna« i djelovanjem

koje je u skladu s tom tvrdnjom dopuštalo i drugima da sudjeluju u oblikovanju zajedničke istine. Stoga se tek u Platona u potpunosti mogu sagledati posljedice sokratovskog poimanja istine koja se autoritativno gradi, da tako slikovito kažem, odozgo prema dolje (od apsolutnog uma prema čovjeku pojedincu), završavajući u jednoj državotvornoj i ideološki žestoko angažiranoj etici. Ja sam se, međutim, referirao na Sokrata isključivo u pogledu jedinstva teorijskog i praktičkog uma, jedinstva znanja i vrijednosti, ostavljajući raspravu o istini, koja se po mom osobnom uvidu i uvjerenju gradi odozdo prema gore (od čovjeka pojedinca prema životnim zajednicama u kojima sudjeluje), za kasnije. Možda je sada trenutak da načnemo i to pitanje.

Dakle, kad kolega Čehok kaže:

»Ako je nešto od toga, tada sigurno spoznaja istine nije dovoljno motivirajuća, ma u kakvo se ruho istina zaodjenula – ljudsko ili božansko«

Onda podsjećam da sam još u prilogu od 4. ožujka napisao:

»Ja, dakle, nisam osporio da je osim spoznaje još nešto u osnovi ispravnog djelovanja, ali sam postavio pitanje: što je to i kako to može biti predmet etike (ili ako se baš hoće, izrazio sam sumnju da to može biti predmet etike)?«

Pri tome ostajem i nadalje. Posebno zato što još nisam mogao jasno pročitati što bi to osim spoznaje trebalo u normativnom smislu određivati naše djelovanje, a da se sve skupa odmah ne pretvori u manipulaciju.

Stoga, mislim da bi se rasprava silno pojednostavnila kad bi konačno bilo rečeno što bi to osim spoznaje trebalo upravljati našim djelovanjem, jer bismo tada mogli sasvim konkretno raspraviti spada li to i na koji način u etiku.

Što se primjedbe kolege Kladarića tiče da je »etika samo malo zamaskirani vjeronauk i po programu se ne razlikuje previše od spomenutog«, moram reći da se s tom primjedbom, nažalost, moram uglavnom složiti te da je od samog početka to i bila namjera prosvjetne vlasti. Uostalom o tome svjedoči način nastanka prvog programa tog predmeta kao i dopis Ministarstva prosvjete i športa Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu:

»Primjedbe Odsjeka za filozofiju da Etiku u srednjoj školi može predavati samo profesor filozofije nastale su na pogrešnoj pretpostavci o tom nastavnom predmetu kao filozofskoj disciplini. Međutim, Etika u srednjoj školi je alternativa Vjeronauku i sadrži odnose u obitelji i društvu, ljudska prava, odnose među spolovima, vjersku i političku toleranciju i slično, dakle to je nešto kao moralistika koju slušaju oni učenici koji ne slušaju

Vjeronauk.« (dopis od 23. veljače 2000., klasa: 602–03/99–01/1562; ur. broj: 532–02–02/2–00–1.)

Imajući sve to u vidu smatrao sam i smatram da je način uvođenja etike u nastavu važno pitanje koje ova rasprava ne bi smjela zaobići, uključujući i primjedbu kolege Kladarića da bi nastavu trebalo rasteretiti i svesti u stručno opravdane okvire. Jer bez ozbiljne stručne rasprave (a i vjeronauk i etika uvedeni su u nastavu po kratkom postupku iz ideološko-političkih, a ne obrazovnih razloga i po stručnim kriterijima) ne mogu prihvatiti da bilo koji predmet, pa i etika, uza svu moju profesionalnu pristranost, bude zastupljen kroz sve četiri godine u uvjetima kad tolike druge spoznaje čekaju pred vratima razreda. Uostalom, ako ostanemo samo pri filozofiji, zar učenicima ne bi jednako toliko ili više trebala, zbog istih razloga kao i etika, filozofija znanosti, filozofija jezika itd. No, oni ne bi mogli biti moralistika (!?) i kao što je do gospodin Ministar, jasno rekao, alternativa (čitaj nadomjestak) vjeronauku?

Prof. dr. sc. Milan Polić

EPPUR SI MUOVE

Nakon što sam jučer postavio svoj prilog raspravi, u »Jutarnjem listu« pročitao sam pod naslovom »Geto za odbačene« sljedeći članak iz pera Jurice Pavičića:

»Predmet etika u hrvatskim je školama od ranih devedesetih do danas imao neformalni status »vjeronauka za ateiste« ili čak »vjeronauka za Srbe«. Koncipiran kao alternativa nastavi katoličkog vjeronauka po principu ili – ili, predmet etika je u visoko klerikaliziranom ambijentu Hrvatske devedesetih zadobio *image* geta za odbačene. Pohađanje etike umjesto vjeronauka nikad u Hrvatskoj nije zaživjelo kao legitimna i normalna opcija za roditelje i učenike ateiste, ili agnostike, ili pripadnike drugih vjera. Baš kao što je katolicizam doživljavao kao neka vrsta nove ideologije, tako je i vjeronauk u percepciji djece i roditelja stekao status »novog TIPSS-a«. Posljedica je bila ta da su se za etiku nerado odlučivali.

Umjesto normalnog i legitimnog izbora, odabir predmeta etika pretvorio se u političku demonstraciju koja je za posljedicu mogla imati i izolaciju i porugu drukčijima. Tako više neće biti. Prema prijedlogu novog povjerenstva za izradu programa etike, ovaj predmet više neće biti alternativa vjeronauku. Oba će predmeta biti izborna, učenik će smjeti slušati oba, jedan ili nijedan. Isto tako je najavljeno da etiku od sada smiju predavati samo filozofi, a ne i teolozi te da će program biti dosljedno izrađen sa stajališta etike kao filozofske discipline. Drugim riječima, etika bi mo-

gla izići iz nezahvalnog i društveno defenzivnog položaja koji je imala dosad.

Taj obrat, dakako, sadrži i ponešto ironije. Predmet etika, naime, nikad se ne bi ni pojavio u hrvatskim školskim svjedodžbama da nije zatrebao školskim vlastima kao alternacija vjeronauku. Suočeni sa slikom djece koja nisu odabrala vjeronauk pa zato sretno trčkaraju školskim dvorištem, zakonodavci su uveli etiku kao popunu vremena »nevjericima«, ali i kao predmet gdje bi se stjecalo opće informacije o religiji. Sada kad toga više nema, razrednicima i roditeljima kroz prozor se vraća problem koji su šutnuli kroz vrata. Dok oni učenici koji budu odabrali vjeronauk (često zato da mogu dobiti sakramente) budu u znoju grickali olovku, »kaurini« će se penjati po krošnjama i špekulati.« (*Jutarnji list*, 29. i 30. svibnja 2002., str. 10)

Na stranici 4 istog dnevnika je i pitanje: »Podržavate li prijedlog da etika više ne bude obvezna zamjena za vjeronauk u školi?«

Kako su se izjasnili čitatelji »Jutarnjeg« saznat ćemo sutra, a ja već sada kažem: DA, podržavam.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Ako niste vidjeli rezultat ankete *Jutarnjeg lista*, evo ga:

DA 67%

NE 33%

Neovisno o tome što možemo sumnjati u kvalitetu ankete, taj rezultat ipak tjera na razmišljanje.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Pozorno pratim polemiku kolege Polića i kolege Čehoka, i već mjesec dana čekam da se još netko u diskusiju uključi. Uključio se gospodin Luka Kladaric i ja mu želim dobrodošlicu. Molio bih ga da nam kaže iz kojeg iskustva govori, da li govori kao roditelj ili možda kao prosvjetni radnik, ili ... Možda bih umjesto »uključio u diskusiju« trebao naći neki drugi izraz jer se gospodin Kladaric nije osvrnuo na spomenutu polemiku naših kolega, već ju je mimoišao ili preskočio i doskočio nas sa svojom tvrdnjom da nastava etike kao ni nastava vjeronauka u školi nema smisla. Zalaže se za jednu sasvim drugačiju nastavu etike, posve slobodnu od bilo kakve vezanosti za vjeronauk. Ovim hoću izbjeći svoje vrednovanje ovog čina i usmjeriti se samo na njegov smisao, odnosno značenje. Ovakvim načinom uključivanja hoće se snažno naglasiti kako je sama činjenica nastave vjeronauka i etike (posebno postojeće, ali i one rekonstruirane) u

školi promašena, a time i svaka diskusija osim one koja neće dovesti do ovakve spoznaje. Pitanje koje gospodin Kladarić postavlja u ovoj diskusiji hoće biti pitanje svih drugih pitanja i glasi. »Zanima me koliko važnim i svrsishodnim sudionici ove rasprave vide ove predmete i kako gledaju na njihovo mjesto u današnjem školstvu?« Pitanje je jako važno i izazovno i volio bih da sudionici naše diskusije, ali i oni koji još to nisu, na njega odgovore.

Projekt rekonstrukcije nastave etike, ali nastave etike koja bi se predavala sve četiri godine i to u svim srednjim školama kao izborni predmet, dakle ne jedne sasvim drugačije nastave etike koju predlaže gospodin Kladarić, a podupire kolega Polić, ide dalje. Filozofsko društvo je 1. lipnja 2002. organiziralo prezentaciju prijedloga novog programa etike. Voditelj povjerenstva dr. sc. Ante, Čović i članovi povjerenstva: mr. sc. Dubravka Kozina, prof. Nataša Vulić, dr. sc. Tonči Matulić, mr. sc. Raul Raunić predstavili su prijedloge novih programa za pojedina godišta, čemu je slijedila bogata diskusija. Vjerujem da ćemo tekstove prijedloga uskoro objaviti na stranicama MultiForuma ili ih na neki drugi način učiniti dostupnim na Internetu. Uključit ćemo i spomenutu diskusiju i, vjerujem, obogatiti je novim doprinosima. No, prije toga pokušajmo odgovoriti na pitanje gospodina Kladarića.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Volio bih da Luka Kladarić odgovoriti kolegi Čohu i nadam se da hoće, jer koliko ja razbirem iz njegovog »profila« (dostupnog svima) u prijavi na MultiForum, a prilično je prisutan i na Internetu, pa se i tu ponešto može naći o njemu, on je učenik i kao takav je bio ili je još uvijek »objekt« nastave o kojoj se sporimo, pa to njegov stav o etici čini itekako zanimljivim. Neovisno o tome je li u pravu ili nije i koliko je mogućan stručno raspravljati o tome.

Mi pak, ma koliko bili cehovski zainteresirani da filozofska grupa predmeta bude u školama što zastupljenija, ne bismo smjeli svoje cehovske interese stavljati ispred interesa odgoja (a time i društva) u cjelini. Osim toga, filozofija je zastupljena sa po dva sata tjedno tek u školama općeobrazovnog smjera dok je u stručnim školama nema ni u tragovima. Naprotiv, etika je prisutna kroz sve četiri godine u svim srednjim školama. Ne bih protiv toga imao ništa kad bi to bilo stručno opravdano. No, je li tako ili je to samo rezultat političke pragme kojoj je trebalo pokriće za naturanje vjeronauka? Mi bismo pak kao struka sada valjda trebali biti sretni što nam je jedan filozofski predmet tako obilato pao u krilo. S druge strane, budu li taj predmet predavali zaista samo filozofi, što jedino

ima smisla, nisam siguran hoće li ih biti dovoljno. Bilo kako bilo i što god bude, u djelatnosti od najvećeg javnog interesa kao što je odgoj, ništa se ne bi smjelo provoditi bez argumentirane, staložene, strpljive i nadasve javne rasprave. Ako ja dakle podupirem stav da etika ne bi trebala biti obvezna zamjena vjeronauku i da bi trebalo razmisliti o njezinom svodenju u razumne okvire, onda je to legitiman stav u raspravi, koji se jednako tako može legitimno osporavati, a što ja i očekujem. No, to valja učiniti argumentirano. Zato bi zaista bilo poželjno objavljivanje novog programa pa da vidimo što on i kome donosi. Kao što bi bilo poželjno raščistiti odnos etike i vjeronauka, jer i to je (već sam to jednom objasnio) etičko pitanje.

Luka Kladarić

»Uključio se gospodin Luka Kladarić i ja mu želim dobrodošlicu. Molio bih ga da nam kaže iz kojeg iskustva govori, da li govori kao roditelj ili možda kao prosvjetni radnik, ili ...«

Javljam se kao učenik zagrebačke gimnazije koji je od ranoga djetinjstva odgajan kao ateist, sa izrazito visokom razinom tolerancije prema vjernicima.

Dakle, u osnovnoj školi nikada nisam išao na vjeronauk i u vrijeme kada su oni koji su išli imali nastavu vjeronauka ja sam doma bio i provodio vrijeme na razne načine, od kojih sam sve od reda smatrao pametnijim i korisnijim nego slušanje nastave vjeronauka.

Kad sam se upisivao u srednju školu, nisam ni znao da postoji nastava vjeronauka u školi, i da moraš birati između toga i etike tako da kad sam došao na upise i kad su me pitali želim li na vjeronauk ili etiku, instinktivno sam rekao 'etika' jer mi nije padalo na pamet tada počinjati sa vjeronaukom, osobito zato što iskreno nisam vjernik.

Dakle, nakon skoro pune tri godine ja još uvijek ne razumijem logiku po kojoj ako ideš na vjeronauk, ne moraš na etiku, a ako ne ideš na vjeronauk, onda moraš na etiku. tj. po nekoj logici bi se dalo zaključiti da je jedno jednako drugome, pa zato ono drugo nije potrebno ako se sluša ono prvo. ALI čim to spomenete u krugu profesora (etike i vjeronauka) kao da ste izgovorili nešto nezamislivo i zakonom zabranjeno.

Zaključak koji ja mogu izvući jest da vjeronauk nisu mogli progurati pod obavezno, pa su izmislili etiku kao alternativu koja je jednako loša (ako ne i gora) od onoga od čega učenici bježe.

Naime, ono što ja vidim (na žvrim primjerima) jest da:

a) učenici koji idu na vjeronauk, nikako ne idu zato što ih to zanima, nego zato što su i u osnovnoj školi išli pa im je sada prirodno odabrati to između dva ponuđena predmeta

b) učenici kojima roditelji nalažu da idu na vjeronauk

od to dvoje, jedno 90% učenika ne bi išlo na vjeronauk da nisu morali birati između toga i etike (tj. da im je bilo ponuđeno hoće li ići na vjeronauk ili neće, ne bi išli) dakle, ovdje pokušavam istaknuti svoje mišljenje da je etika (u ovom obliku) izmišljena kako bi se natjeralo pobjeglu stoku (ne mislim u pogrdnom smislu) natrag na ranč.

A što se polaznika etike tiče ...

a) katolici kojima je dosta maltretiranja koje su zaradili u osnovnoj školi na vjeronauku

b) katolici koji su to samo po osobnoj deklaraciji, iako se ni izdaleka tako ne ponašaju, pa im automatski ni nastava vjeronauka ne paše

c) pripadnici drugih vjera i ateisti

od ovih, pak, 99% učenika ide na etiku samo zato što je dobra ocjena zagarantirana čak i onima koji nisu prisutni na satovima.

Mislim da nije potrebno naglašavati kolika je vrijednost predmeta na koji učenici ne idu zato da nešto nauče nego zato da uaberu dobru ocjenu koja će im dignuti prosjek i nastave dalje svojim putem, ni izdaleka taknuti onime što je profesor na satu izgovorio.

»Ovakvim načinom uključivanja hoće se snažno naglasiti kako je sama činjenica nastave vjeronauka i etike (posebno postojeće, ali i one rekonstruirane) u školi promašena, a tima i svaka diskusija osim one koja neće dovesti do ovakve spoznaje.«

Nevjerojatno, ali točno to pokušavam reći.

»Volio bih da Luka Kladarić odgovoriti kolegi Čohu i nadam se da hoće, jer koliko ja razbirem iz njegovog 'profila' (dostupnog svima) u prijavi na MultiForum, a prilično je prisutan i na Internetu, pa se i tu ponešto može naći o njemu, on je učenik i kao takav je bio ili je još uvijek 'objekt' nastave o kojoj se sporimo, pa to njegov stav o etici čini itekako zanimljivim. Neovisno o tome je li u pravu ili nije i koliko je mogućan stručno raspravljati o tome.«

Učenik sam zagrebačke gimnazije, treći razred. Neću reći koje (iako sumnjam da je neki problem i taj podatak naći na Internetu) jer vjerujem da ću prije ili kasnije u ovoj diskusiji iznijeti stav (i odnos) PROFESORA prema predmetu (predmetima?) o kojima diskutiramo,

a što se stručne rasprave tiče – tu svakako nemam baš previše glasa. Jedino što sam naučio na nastavi etike (pazite, 3 godine) jest kako pisati referate od 20-tak stranica, kako prepisati test tako da dobijem zadovoljavajuću ocjenu, i kako se smješkat i cijelo vrijeme kako bi profesor imao dojam kako sam ja jedno pristojno dijete koje zbilja pazi na satu i zanima ga građivo.

Ja jesam pristojan (tako barem drugi kažu), ali zainteresiran za nastavu (etike) svakako nisam. Mogao bih čak otići toliko daleko da mi izleti i izjava da nemam POJMA o čemu se radi na trećoj godini etike, ali zato svejedno imam odličnu ocjenu.

»Osim toga filozofija je zastupljena sa po dva sata tjedno tek u školama općeobrazovnog smjera dok je u stručnim školama nema ni u trago-vima.«

Ja sam sada treći razred, matematički smjer, i imam tjedno jedan sat etike, jedan sat sociologije, i jedan sat logike. Filozofija iduće godine zamjenjuje logiku i psihologiju, ako sam dobro čuo.

Pročitao sam na adresi <http://www.vecernji-list.hr/2002/06/07/Pages/odjeseni.html> kako se agresivno radi na skraćivanju programa i rasterećivanju učenika. Hoće li u sklopu toga programa biti uključena i restrukturirana nastava etike? Ili ću biti osuđen na još godinu dana (ne znam točno koliko tjedana traje školska godina ... pomnožite taj broj sa 45 i dobit ćete točno broj bačenih minuta u godini) besmislica? Ili će netko napraviti zanimljiv predmet iz toga?

Evo, to bi bilo to ... sad da čujemo što drugi imaju reći.

Pozdrav,

Luka Kladarić

Mr. sc. Ćiril Čoh

Zahvaljujem gimnazijalcu Luki na i iskrenom i angažiranom prilogu, na hrabrosti da kaže mnogo toga za što misli da je u krugu profesora etike i vjeronauka »nezamislivo i zakonom zabranjeno«. (Eto, ono što nije moguće u školi, moguće je na MultiForumu.) No, ipak pretpostavljam da se na mnogim satovima etike, u mnogim školama (možda ponekad i u Lukinjoj) može o svemu, pa i o samoj nastavi etike, slobodno razgovarati, kvalitetno komunicirati. Prije svega mislim na komunikaciju koja ide u oba pravca, a ne samo od nastavnika učeniku. Evo, u zbornici jedne varaždinske škole (nije to ona u kojoj ja radim) vijeće učenika izložilo je svoje likovne radove o tome kako učenici doživljavaju školu. Na jednoj slici vidimo ogromnog nastavnika okrenutog leđima kako maše nad učeni-

cima, a oni svi sa Žvotinjskim licima reagiraju kako mogu i znaju. Spominjem ovo iz dva razloga: prvo zbog poziva na hrabrost i iskrenost, a drugo zbog upućivanja na situaciju u našoj školi i u našem obrazovanju. Vi ste, Luka, u svojoj iskrenosti i hrabrosti izrekli jednu sličnu metaforu kad ste rekli: »Dakle, ovdje pokušavam istaknuti svoje mišljenje da je etika (u ovom obliku) izmišljena kako bi se natjeralo pobjeglu stoku (ne mislim u pogrđnom smislu) natrag na ranč.« Dodali ste tome da ne želite time vrijeđati. Niste vrijeđali, već ste rekli metaforu koja upućuje na istinu, ali ta istina boli gore od pogrde, tim više što se odnosi na nastavu etike.

Nastava etike na kojoj nije moguća obostrana iskrena i kongruentna komunikacija kao pretpostavka međusobnog uvažavanja učenika s učenicima, nastavnika s učenicima i obrnuto, zaista nema nikakvog smisla. Da se radi o nekom drugom predmetu ne bih u svojoj prosudbi bio toliko rigorozan. Ponavljam tezu koju u ovoj diskusiji konstantno zastupam da nastavu etike prije svega čini *ethos* – ljudsko ozračje što ga zajedno stvaraju nastavnik i učenici u radu na materijalu koji bi trebao biti promišljen, i koji daje mogućnost daljnjeg promišljanja i od učenika i od nastavnika. Mislim da je takav predmet u školama potreban. To su vrata kroz koja se može krenuti prema humanizaciji ostale nastave. Kad sam na jednom mjestu u ovoj raspravi napisao da je škola u moralnoj krizi, nisam mislio na krizu nekog određenog povijesno i ne znam kako sve posredovanog morala, nego na odsutnost dimenzije humaniteta. Tom prilikom sam rekao da i nastava etike može ostati bez morala, odnosno bez dimenzije ljudskosti. »Ako sol obljutavi čime će se onda soliti.«

Nadam se da nisam neukusan ili da nisam presolio (Aristotel bi i jedno i drugo ocijenio kao nekreposno.) pa ćete odgovoriti na moje pitanje: očekujete li od škole da bude »ukusnija«, da ne bude nešto teško probavljivo što se mora pojesti, pa kad se već mora neka toga bude što manje. Mislite li da bi se nastava etike u vašoj školi bitno promijenila kad bi se promijenio program. Pokušajte pitati svoga nastavnika. Možda bi se i on mogao uključiti u diskusiju.

Mr. sc. Ćiril Čoh

Poštovani sudionici MultiForuma,

naša diskusija je na neko vrijeme zastala. Osobno snosim jedan dio odgovornosti jer nisam dao najavljeni prikaz prijedloga novog programa etike i rasprava koja je u vezi njega pokrenuta. Uz ispriku i molbu da je uvažite činim to sada. Prenosim kratak prijedlog programa nastave etike za prvi

razred kako ga je na skupu HFD 1. lipnja 2002. izložila mr. sc. Dubravka Kozina.

Okvirni sadržaji za prvi razred dani su pod naslovom SMISAO I ORIJENTACIJA

Cilj nastave u prvom razredu:

- Cilj se ostvaruje promišljanjem općih vrednota i ljudskih prava, njegovanjem i razvijanjem kritičkog mišljenja, razložnog djelovanja i razboritog djelovanja
- Tumačenjem mitova, legendi i bajki stvaraju se oslonci za moralno promišljanje i orijentiri u prosuđivanju svakodnevnog pod vidom svevremenog. Slikovnost i simboličnost kao konstituenski svijeta koriste se kao poticaj za osvještavanje moralne dimenzije Žvota.

Prva nastavna cjelina: U POTRAZI ZA IDENTITETOM – DIMENSIONIRANJE SLIKE O SEBI

- Vlastita umanjena i uvećana slika – različite perspektive samospoznaje (»Alica u Zemlji čudesa« ili neki drugi tome sličan tekst)
- Moj lik u odnosu na druge – uloge, uzori, idoli (Putovanja u nekoliko udaljenih zemalja svijeta Lemuela Gullivera, ili neki drugi tome sličan tekst)
- Moj (ne)pravi lik – osjećanje, htijenje, mišljenje (Žvot i čudne nevidene pustolovine Robinsona Crusoa, ili neki drugi tome sličan tekst)

Druga nastavna cjelina: PREPREKE U POTRAZI – IZAZOVI ODRASTANJA I SAZRIJEVANJA

- Angažman za sebe i druge – zagonetka Žvota i smrti, granične situacije (Edip i Sfinga ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Borba sa zlom ili moći – vjera, sumnja, snaga duha i tijela (Sv. Juraj i zmaj, ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Židnja za znanjem ili izazov želje za moći – pohlepa, moć, strah, neumjerenost (Faust i Mefisto, ili neki drugi tome sličan sadržaj)

Treća nastavna cjelina: ORIJENTIRI I ZAMKE NA PUTU – POMAGALA I POMAGAĆI

- Neprivlačnost vrlina – Žvotni izbor, smisao Žvota, užitak, bol (Heraklo na raskršću, Perzej i Gorgona, ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Zavodljivost poroka – zloraba moći, tiranija, diktatura (Gigov prsten, Gospodar prstenova, ili neki drugi tome sličan sadržaj)

- (Ne)ispravnost individualnog puta – upornost, dostojanstvo, sloboda, odgovornost (Dedal i Ikar; Sokrat, Galileo Galilei, ili neki drugi ovima slični likovi)

Četvrta nastavna cjelina: CILJEVI – LAŽNI, PRIVIDNI, ISTINSKI – OPREKA IDEALNOG I REALNOG

- Potraga za nedostižnim – slava, korist, ugled (Argonauti i zlatno runo, ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Logika srca iznad logike uma – vrlina, žrtva, ljubav (Parsifal i sveti Gral, ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Transcendiranje realiteta kao put do vrednota – sreća, duševni mir, zadovoljstvo, samostalnost (Atlantida, Camelot, Utopija, ili neki drugi tome sličan sadržaj)

Peta nastavna cjelina: ODGOVORNOST ZA SEBE I DRUGE – MORALNA DIMENZIJA ŽVOTA

- Moralni razvitak kroz konfliktne situacije – savjest, svijest o sebi i situaciji, osjećaj vrijednosti (Tezej, Arijadna, Minotaur, Dioniz, Egej, ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Moral kao uzajamnost odnosa s drugim – prirodno i pozitivno pravo, pravednost tolerancija (Antigona, Mit o Prometeju i Epime-teju, Mit o državniku, ili neki drugi tome sličan sadržaj)
- Etika kao svijest o moralu – pokušaj definicije – odnos znanja i djelovanja, problem odluke (sofisti, Sokrat, Aristotel)

Ovaj prijedlog je na spomenutom skupu naišao na prihvaćanje, ali je bilo i kritičkih primjedbi. Mnogima smeta pristup moralnom promišljanju preko slike, mita, bajke. Strahuju da će se ono filozofsko u tome izgubiti. Autorica prijedloga, kolegica Kozina, po mom je mišljenju veoma uspješno branila svoje stanovište pozivajući se na Platonov način filozofiranja, a i na modernu literaturu (Liesman, Jonas). Volio bih da ona svoje stanovište brani i u MultiForumu.

Druga primjedba je odsutnost uvođenja u etiku. Djeca bi morala na samom početku saznati što je to etika, čime će se to oni na nastavi baviti.

Treća primjedba se odnosi kako na program ovog godišta tako i na program u cjelini. Religija je, kažu, potpuno potisnuta. Zar među spomenutim mitovima i bajkama ne bi trebalo biti i biblijskih sadržaja. I oni su izražajno jaki, mogu potaknuti na doživljaj, ali i na kritičko promišljanje. Na to je odgovoreno da o izboru sadržaja odlučuje i nastavnik.

Evo, ovo je nešto od onoga što nam donosi novi program etike za prvi razred srednjih škola. Može li biti interesantan i učenicima? Molio bih Luku da i on da svoj komentar.

Zoran Mihalina, prof.

Pozdrav svim sudionicima Foruma!

Nastavnik sam Etike od uvođenja tog predmeta u naše škole, pratim i ovaj forum, ali nisam se dosada javljao jer je diskusija imala gotovo isključivo filozofski karakter, a ja sam po struci sociolog. Nastojat ću što kraće izložiti svoje misli u vezi predmeta, njegova položaja i sadržaja.

U pogledu položaja predmeta ključno je pitanje odnosa prema vjeronauku: smatram da etika nikako ne može biti »alternativa« vjeronauku i obratno, već Etika mora biti predmet za sebe, dakle za sve učenike, dok vjeronauk kao i sada može biti samo izborni predmet. Sve nesuglasice između etike i vjeronauka i izviru iz te neprirodne »ili – ili« podjele. Sadašnji status našeg predmeta u odnosu na vjeronauk je apsolutno drugorazredni, ne samo stoga što ga bira velika manjina. On je u rasporedima sati gurnut na rub (što ga dodatno čini »neatraktivnim«), o etici učenici kod biranja predmeta ne znaju gotovo ništa, etika (filozofija, društveni predmeti općenito) nemaju tako jakog »lobista« kao vjeronauk (Crkva!), etc. Mislim da su u Forumu slična mišljenja već izrečena.

Što se tiče sadržaja predmeta, moje se mišljenje znatno razlikuje od većine sudionika ove rasprave. Ovaj bi predmet trebalo učiniti interdisciplinarnim, dakle uključiti u njega osnovne sadržaje društvenih znanosti, antropologije, sociologije, psihologije, naravno i filozofije. Držim da je sadašnji sadržaj preekskluzivan, možda time i nedovoljno atraktivan, ponekad i daleko pretežak u svojim zahtjevima. Ovakvim temama nedostaje uvod koji mogu pružiti samo ostale društvene znanosti. Nema li uostalom svaki razgovor o čovjeku i društvu i svoj etički aspekt!? Etika ni u kom slučaju ne može pritom biti zaobiđena, a to isto tako vrijedi i za ostale predmete. Da ne spominjem kako u našim nastavnim programima strukovnih i obrtničkih škola vlada pustoš među društvenim predmetima. U gimnazijama je situacija nešto bolja. Primjerice, zanimanje ekonomist nema ni psihologije, ni filozofije, ni sociologije, pa čak, gotovo nevjerovatno to zvuči, ni politike. Čini mi se, najkraće rečeno, da taj jedan sat koji imamo u svakoj godini treba bolje iskoristiti ! Nešto od ovog moglo se primijetiti i u nekim drugim priložima (Čehok). Bez ulaženja u daljnje obrazlaganje, želim naglasiti da bi se ovakvim interdisciplinarnim predmetom (zvaao se on etika ili kako drukčije !) otklonio prigovor i opasnost »moralke«, a u odnosu na vjeronauk dobio bi znatno jače utemeljenje koje ga nikako ne bi moglo činiti »alternativom«. U potpunosti sam, međutim, svjestan da ovakva koncepcija trenutno nema gotovo nikakve šanse za realizaciju. Svejedno, neka ostane za razmišljanje.

Mr. sc. Ćiril Ćoh

Raduje me što se u našu diskusiju uključio kolega Mihalina – posebno stoga što ima iskustvo nastave tog predmeta u negimnazijskim usmjerenjima. Čini se da bi tu etika zaista trebala biti predmet za sebe zbog totalne zanemarenosti problematike društvenih znanosti. Ili bi pak trebalo uvesti neki drugi interdisciplinarni predmet koji bi popunio taj nedostatak. Zaista nije isto predavati etiku u gimnazijama i u ostalim srednjim školama i to ne samo zbog spomenutog nedostatka, već i zbog drugačijih interesa učenika. Ne bi li bilo dobro razmisliti o nekom posebnom programu za ostale srednje škole? Sada predloženi sadržaji su možda za te škole preekskluzivni, neatraktivni, preteški, dok za gimnazije to nisu.

Prof. dr. sc. Milan Polić

Drago mi je da se kolega Mihalina uključio u raspravu i mislim da se mi u osnovi slažemo. Samo da podsjetim: ja sam u svom prilogu od 29. svibnja napisao:

»Jer bez ozbiljne stručne rasprave (a i vjeronauk i etika uvedeni su u nastavu po kratkom postupku iz ideološko-političkih, a ne obrazovnih razloga i po stručnim kriterijima) ne mogu prihvatiti da bilo koji predmet, pa i etika, uza svu moju profesionalnu pristranost, bude zastupljen kroz sve četiri godine u uvjetima kad tolike druge spoznaje čekaju pred vratima razreda. Uostalom, ako ostanemo samo pri filozofiji, zar učenicima ne bi jednako toliko ili više trebala, zbog istih razloga kao i etika, filozofija znanosti, filozofija jezika itd.«

Iako se naša rasprava bliži kraju, bilo bi dobro da se još poneko od srednjoškolskih nastavnika uključi u nju.

Mr. sc. Ćiril Ćoh

Upozorio bih sudionike i čitaoce MultiForuma da se novi program etike može naći na adresi: <http://www.prosvjeta.hinet.hr/mips/cm/dokumenti/datoteke/ru5Tb-v4clr-Q0p7g-ETIKA.doc>

HRVATSKO FILOZOFSKO DRUŠTVO

Zaključci

završne rasprave o nastavi etike u srednjim školama

Svijet u kojem živimo podložen je mnogim i naglim promjenama. Tehnički i tehnološki razvitak mijenjaju okoliš u kojem mladi ljudi rastu i obrazuju se do zbnunjujuće razine. Zato im je potrebna pomoć da se u takvom svijetu snađu i osmisle svoj život na način produktivan za sebe i zajednicu.

- Nastava etike trebala bi im biti oslonac u tome.
- Nastavom etike želi se razvijati kritičko mišljenje i odgovornost za vlastito rješavanje moralnih i etičkih dilema te tako potaknuti razvika osobnog integriteta i identiteta.
- Nastava etike treba biti otvorena spram svih mogućnosti i poznavanja oblika dobrog i ispravnog života. Nastava etike nudi različita znanja o etičkim standardima i etičkim kategorijama u svrhu senzibilizacije pojedinca za zbivanja u prirodi i društvu. Nastavi etike treba biti stran svaki oblik manipulacije i indoktrinacije.
- Etika kao nastavni predmet postiže ozbiljnost kroz otvoren, tolerantan i znalački pristup u promišljanju, argumentiranju i rješavanju etičke problematike.
- Nastava etike treba se koncipirati u interakciji učenika, nastavnika i sredine kao sklopa kulturološko-civilizacijskih uvjeta u kojima se ona odvija.
- U rasponu od osvještavanja moralne dimenzije života preko promišljanja sveukupnosti ljudskih odnosa i snalaženja u rješavanju bioetičkih izazova do samostalnog razmišljanja i argumentiranja u pitanjima smisla ljudske egzistencije i povijesti života, usvojeni program služi povezivanju moralnog iskustva učenika s uvidima filozofske refleksije.
- Kreativnost u provedbi programa doprinosi boljem razumijevanju i usvajanju etičkih sadržaja i oblikovanja etičkih motrišta u brojnim životnim situacijama.
- Za moralno ispravno i dobro djelovanje mlade može pripremiti jedino učitelj koji voli svoj učiteljski poziv i koji je spreman i sam biti učenik.
- Novinu u nastavnom programu predstavljaju bioetički sadržaji koji pridonose aktualizaciji i angažiranosti svih subjekata etičkog pro-

mišljanja i etičkog odlučivanja u konkretnim životnim situacijama. Uronjena u sve sfere života bioetika traži dijalog zanimanja i struka koje se bave određenim problemom. Interdisciplinarnost bioetike dopušta specifičnost pristupa problematici u različitim školama (trogodišnje ili četverogodišnje).

- Status etike kao predmeta, koji treba biti otvoren prema drugim nastavnim predmetima još nije u dovoljnoj mjeri potvrđen.
- Etika ne smije biti dopuna satnici predmetima poput povijesti, zemljopisa i dr.
- Kako bi na ulasku u srednju školu učenici znali i mogli odabrati etiku trebalo bi već u okviru profesionalne orijentacije u osmom razredu osnovne škole dati djeci precizne informacije o nastavnom predmetu *Etika*.
- Novi program etike zahtijeva kontinuiranu edukaciju nastavnika u formi radionica s odgovarajućim metodološkim pristupima za pojedina godišta i nastavne cjeline.
- Stručne udruge trebale bi sudjelovati u proceduri odobravanja udžbenika, u organizaciji okruglih stolova posvećenih raspravi o primjenjivosti programa i upotrebljivosti udžbenika.
- Prisutni srednjoškolski nastavnici etike žele potaknuti izradu etičkog kodeksa učenika i djelatnika u obrazovnim institucijama.

Rabac, 22. rujna 2002.